

Narodni programi v slovenski politični misli (1848–1945)

Narodnopolitični programi so dokaj adekvaten izraz stopnje narodnega družbenoekonomskega, političnega in kulturnega razvoja. Vse prvine so med seboj organsko najtesneje prepletene in jih je težko ločevati med seboj. Pri znanstveni analizi pa je marsikdaj mogoče in tudi nujno nekatere dele celote osvetliti posebej in tako prispevati k boljši podobi celote.

Slovenski narodnopolitični programi oziroma slovenski narodnopolitični program, kakor bi končno lahko rekli, kar bo razvidno iz vsega nadaljnjega pisanja, ni bil še nikdar predmet historiografske obravnave v takšnem časovnem razponu, kot je tu. Pričujoča razprava želi z osvetlitvijo zgodovinske dimenzije slovenskega narodnopolitičnega programa vsaj malo prispevati k jasnosti v oživelih življenjsko pomembnih razpravah o slovenskem narodu, o njegovih esencialnih in eksistencialnih problemih, o njegovi kulturi in njegovih perspektivah. Analizirati in pisati o narodnopolitičnem programu ali programih pri malem narodu, kot je slovenski, ki je kot politični subjekt stopil v zgodovino z določeno zamudo, pomeni imeti ves čas na umu, da mali narod vedno razmišlja o celoti narodne problematike in sicer prav o svoji eksistenci, ki je večjim, »starejšim« narodom sama po sebi zagotovljena, in zato o njej ne razmišljajo.

Svoj prvi politični program smo Slovenci kot narod postavili v veliki pomladi narodov leta 1848, ko je liberalno meščanska revolucija v Avstriji odpihnila konservativni fevdalni Metternichov režim. Nepovezano z narodovo kmečko večino, ki je vso pomlad in poletje 1848 spontano revolucioniralo za odpravo fevdalnega sistema, je peščica slovenske inteligence na Dunaju že konec marca 1848 postavila prvič slovenske narodnopolitične zahteve. Enako je storil v istem času v Celovcu tudi Matija Majer-Ziljski. Bistvo teh zahtev, ki so kmalu dobile ime Program Zedinjene Slovenije je bil: Zedinjenje vseh slovenskih ozemelj, ne oziraje se na obstoječe zgodovinske meje, v eno avtonomno enoto (Zedinjena Slovenija); znotraj te enote naj bi slovenski jezik imel enake pravice kot nemški v nemških deželah. »Zedinjena Slovenija«, ki naj bi kmalu stopila tudi v zvezo s Hrvatsko, je bila zamišljena v okviru Avstrije, vendar ne bi bila vključena v Nemško zvezo.¹

¹ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888 (dalje cit.: Apih); Fran Zwitter, Slovenski politični preporod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis XVIII/1964, str. 75–148; Janko Pleterski,

Značilnosti tega programa so: njegova utemeljenost na etničnem naravnem, ne na zgodovinskem pravu; njegova nacionalna pravičnost (v okvir Zedinjene Slovenije ni nameraval vključiti nobenega koščka ozemlja, ki ne bi bil etnično slovenski) in tretjič njegova orientacija po bližnji zvezi z bratskim hrvaškim narodom. Te prvine prvega slovenskega političnega programa so bile ideal, kateremu so se poskušali vsi poznejši slovenski politični programi približati.²

Žal je bil program narejen v času vzpona evropskega liberalnega meščanstva, ki ni imelo kar nič čuta niti za socialno niti za nacionalno revolucionarnost. To meščanstvo je rušilo le konservativno aristokratsko elito in se samo vzpenjalo na njeno mesto, pri tem pa se je v marsičem samo posluževalo starih političnih programov, kot je legitimizacija in zgodovinsko pravo. Malim, nezgodovinskim narodom se v takšni konstalaciji ni obetalo nič dobrega. Celo revolucionarni evropski ideologi so za male slovanske narode v habsburški monarhiji predvidevali, da se bomo morali v procesu politične modernizacije in industrializacije ponemčiti.

Zelo zadeto oceno položaja slovenskega naroda in njegovih izgledov v revoluciji 1848 je podal že 1888 Josip Apih v svoji knjigi *Slovenci in 1848*. leto, ko je zapisal: »Zbudil se je narodni čut z vso silo najprej v mogočnih narodih, ko so pa le-ti se lotili nove osnove državne po svojem kopitu, ne da bi jemali ozir na inojezične svoje sodeželane v smislu narodne ravnopravnosti, temveč v smislu najstrožjega zgodovinskega, narodno supremacijo menda potrjujočega prava, prisilili so takoj narode, da so se postavili na ravno tisto stališče in zahtevali, da se osnuje država tako na liberalnem načelu, kakor tudi na podlagi narodne ravnopravnosti: dokler narodna skupina ni svobodna, v narodnih zahtevah samostalna, dotlej ni uresničeno načelo svobode tudi pojedincu.«³

Svoje narodne pravice bi si mogel slovenski narod izboriti edinole s silo. Toda takšne organizirane vojaške sile, kot so jo imeli Hrvatje ali Srbi v Vojni krajini, Slovenci niso imeli. Zgodovinsko se zdi malo verjetno, da bi se mogla spontana socialna revolucionarnost tlačanske kmečke množice speljati v narodnorevolucionarne cilje, tudi če bi slovenski voditelji iz sloja malega meščanstva in izobraženstva to dejansko poskušali. Takšne ocene, ki so jih stoletje pozneje zapisali slovenski revolucionarni ideologi, so narejene na popolnoma drugačnih zgodovinskih izkušnjah. Tako je slovenskim narodnim voditeljem preostalo le politično agitacijsko delo: tistim narodno najbolj radikalnim in demokratičnim (pravnik prof. dr. Josip Kranjec iz graške Slovenije) in še nekaterim, in sicer agitacije zoper volitve v frankfurtski parlament in zoper vključitev Slovencev v Nemško zvezo. V svoji prebujeni slovenski politični zavesti je Kranjec zapisal tudi misel, ki ni avstroslovistična, ampak odreja brezpogojno zvestobo Slovencev Avstriji. »Če pa nemški brat (v Avstriji) zahteva, da se vrne tja, kjer je doma, a Slovan tujec, mi ga ne zadržujemo. Naj se oddeli od nas z mejo odrejeno na etični osnovi.« Po porazu nemških nacionalnih demokratov oktobra na Dunaju so ti v ustavnih načrtih kromeriškega parlamenta pripravljeni Avstrijo urediti na federativni narodni osnovi, pri čemer med petimi federalnimi enotami predvidevajo tudi slovensko.

Die Slowenen v: Habsburgermonarchie 1848–1918, III/2, Die Völker des Reiches, Wien 1980, str. 801–838. Prevod: Slovenci (1848–1918) v: Študije o slovenski zgodovini in narodnostnem vprašanju, (dalje cit: Pleterski, Slovenci (1848–1918), Maribor 1981, str. 239–264; Jera Vodušek-Starič, Program Zedinjene Slovenije in leto 1848, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXV/1985, str. 3–29.

² Zwitter, Slovenski politični preporod XIX. stoletja; Pleterski, (1848–1918) Slovenci.

³ Apih, str. 64.

Slovenska poslanca Kranjec in Kavčič podpirata ta predlog, ki pa je žal ostal le predlog, čeprav edini iz nemških krogov do konca monarhije, ki je Slovencem ponujal federativno enoto.⁴

Ta predlog je vzpodbudil Petra Kozlerja, da je napisal brošuro o razmejitvi med nemško, slovensko in italijansko enoto avstrijske države.^{4a} Izdelava Zemljevida slovenske dežele, ki se je opirala na znamenito Czoernigovo statistiko in na preverjanje na terenu, se je zavlekla v čas Bachovega absolutizma, v leto 1853 in Peter Kozler je bil zaradi tega, ker je risal deželo, ki v državi ni obstojala, sodno preganjan.

Slovenski program je leta 1848 ostal daleč od realizacije. S splošnim razpletom položaja v državi je bila Slovencem priznana le njihova etnična individualnost in ime ter celotnost.⁵ Ravno tako je bila v zvezi s splošnim razpletom: z zemljiško odvezo in z ukinitvijo monopola plemstva na udeležbo v političnem sistemu, rojena možnost za vstop slovenskega naroda (naroda brez višjih socialnih razredov) v politično življenje. Zaradi tega predstavlja leto 1848/49 enega od najznačilnejših prelomov v slovenski zgodovini.⁶

Enkrat rojeni in v revolucionarnem letu popularizirani slovenski politični program se ni dal več spraviti s sveta. Absolutistični avstrijski režim je sicer za eno desetletje zavrl njegovo širjenje. Z obnovitvijo ustavnosti pa so Slovenci znova začeli razpravljati o njem. To so počeli politiki in kulturni delavci, neke meje med njimi pravzaprav niti ne bi mogli potegniti. Na dan so prihajale zahteve po Zedinjeni Sloveniji na osnovi prirodnega narodnega prava, pa tudi zahteve, ki so, upoštevaje državopolitično konstelacijo, poskušale najti kompromis med narodnim načelom in danostjo zgodovinskih dežel. Takšni predlogi posameznikov so pomenili razvojenitev programa Zedinjene Slovenije in niso dobili podpore v narodu.

Uvedba volilne pravice za kmete je le-te potegnila v politično gibanje na Slovenskem. V mogočnem ljudskem kmečkem gibanju – taborskem gibanju – konec šestdesetih let, so narodni voditelji, zlasti liberalni mladoslovenci, znova dvignili na svoj prapor program Zedinjene Slovenije. Takrat so se zanj že izjasnjevale široke slovenske množice. Na lepaku društva za obrambo narodnih pravic Slovenije 17. maja 1869, ki je pozival na tabor v Vižmarje, je bilo zapisano, da se bo na taboru govorilo o »sredstvih, ki so neobhodno potrebna, da se ohrani in okrepi slovenska narodnost«. Ta sredstva so: zedinjenje vseh Slovencev po zakoniti poti v eno kronovino z deželnim zborom v Ljubljani, uvedba slovenskega jezika v šole in urade; ustanovitev univerze v Ljubljani.⁷

Eden mladoslovenskih voditeljev, Valentin Zarnik, je tedaj zapisal, da je slovenski narod postal politični faktor. V taborskem gibanju je slovenski narod nastopal za svoj program še enotno, tako kmečke množice kot majhna plast slovenskega meščanstva. Tudi politično še ni bil razcepljen. O realizaciji programa so govorili le načelno, poudarjali so zakonito pot, to je pot volilnega boja in parlamentarno akcijo ter peticije na vlado in vladanja.

V zadnjem letu svojega vzpona je taborsko gibanje opredelilo tudi svoj odnos

⁴ Zwitter, Slovenski politični preporod XIX. stoletja, str. 109–140; Pleterski, Slovenci (1848–1918), str. 241.

^{4a} Peter Kozler, Das Program der Linken des österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slowenisch und Italienisch-Österreich. Wien 1849.

⁵ Pleterski, Slovenci (1848–1918), str. 240.

⁶ Bogo Grafenauer, Slovenci (zgodovina) Enciklopedija Jugoslavije, zv. 7, Zagreb 1968, str. 250.

⁷ Arhiv Socialistične republike Slovenije. Fond: Deželno predsedstvo Kranjske, 1869, spis 598.

do zveze z jugoslovanskimi narodi. Do tega je prišlo na jugoslovanskem kongresu v Ljubljani od 1.–3. decembra 1870, ki so se ga udeležili slovenski in hrvaški politiki in vojvodinski Srb Laza Kostić. Kongres je sprejel izjavo, v kateri je rečeno, da je ostala enotnost južnih Slovanov »skozi vse veke svetovnih dogodkov neprestano živa v narodnem čustvu in se javlja proti drugim narodom v jedinstvu jezika«, da čutijo Slovenci, Hrvati in Srbi, ki živijo v mejah habsburške monarhije in izven nje, dandanes enake narodne potrebe, da zaradi tega združujejo »vse svoje moralne in materialne moči ter jih hočejo upotrebovati za svoje jedinstvo na književnem, gospodarskem in političnem polju«. Po težnjah, ki so izražene v programu, gre kongresu pomembno mesto v naši zgodovini. Z njimi je bilo povedano, da žele jugoslovanski narodi v primeru večjih političnih sprememb, npr. razpada habsburške monarhije, živeti skupaj.⁸ Poudarjanje kulturne in jezikovne enotnosti je izviralo samo iz dejstva, naj bi s temi problemi ne zapletali kovanja politične enotnosti v boju proti nastopajočemu nemštvu. Kljub temu je bilo vsem slovenskim politikom in kulturnim delavcem ter tudi Hrvatski narodni stranki, ki je bila iniciator kongresa, jasno, da je slovenstvo narodna individualnost, ki mora biti v jugoslovanski politični enoti enakopravno zastopana in ohranjena. Takšen kompromis pristajanja na kulturno in jezikovno enotnost v prid čim bolj trdnega političnega zavezništva oziroma enotnosti jugoslovanskih narodov so sprejemale različne politične struje in posamezniki med Slovenci nato še dvakrat: prvič v novouilirskem valu v prvem desetletju dvajsetega stoletja ob kovanju različnih zavezništev s Hrvati, drugič v stari Jugoslaviji pa so na unitarizem pristajali slovenski liberalci v boju proti slovenskim klerikalcem. Glede konkretnih političnih rešitev je bil program ljubljanskega kongresa nejasen, tako zaradi nesoglasij kot zaradi strahu pred kazenskim preganjanjem. Proti kongresu in njegovemu programu pa je nastopil politični voditelj vojvodinskih Srbov Svetozar Miletić. V svojih nastopih v Zastavi je zastopal mnenje, da slovensko vprašanje ni treba povezovati z bojem Srbov in Hrvatov, ker bi takšno povezovanje ta boj samo oteževalo. Združena Nemčija, ki bi razbila Avstroogrsko, se ne bi po njegovem nikoli hotela odreči čeških in slovenskih dežel s Trstom. Miletić pravi dobesedno: »Medutim držimo se dosadašnjeg programa, pravca i puta, ne ukrštavajmo ga i ne otežavajmo ga novim zapletom pitanja. Za sada je dosta posla i muke da Srbi in Hrvati brane svoju postojbinu u ovoj monarhiji od tuđinske navale, da se njihove pokrajine ujedine i da dostojni položaj zauzmu, a Slovenci da od svoje strane staraju se, da se u sastavu austro-slavenskih zemalja ujedine, u jednu grupu spoje, da u tome jedno drugo potpomažu i za buduću svezu spreme.«⁹

Na takšno Miletićevo stališče Slovenci niso ostali ravnodušni; poskušali so ga zavrniti oziroma prepričati o nasprotnem. Najbolje je Miletiću ugovarjal Josip Jurčič, verjetno takrat politično najbolj jasna glava med Slovenci, vsaj kakor se vidi iz lucidnosti njegovega pisanja. V članku v Slovenskem narodu 15. decembra 1870 Jurčič konstatira, da Miletić Slovence izključuje iz jugoslovanstva ter da sili Hrvate, naj prepustijo Slovence Nemcem, ker so njih interesi drugačni. Glede odnosa južnoslovanskega vprašanja do Avstrije zapiše Jurčič sledeče: »Pri nas ne smemo pisati o južnoslovanskem vprašanju brez zveze z avstrijskim vprašanjem.« V tem pogledu on Miletića opozarja samo toliko, da sedaj dejansko živimo v Avstriji in da bomo morda v njej živeli dalj, kot morda kdo misli. Slovenci nimajo

⁸ Vasilij Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov. Zgodovinski časopis, 1969, str. 77–82. Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 495.

⁹ Janko Pleterski, Nacija, Jugoslavija, revolucija, Komunist, Beograd 1985, str. 68.

niti možnosti, niti moči da bi Avstrijo ohranili, če je drugi faktorji ne bi hoteli ali mogli ohraniti. Gotovo pa je, da avstrijsko vprašanje ni identično s slovenskim vprašanjem.« Jurčičev glavni akcent je najti v stavku: »Če pride katastrofa Avstrije, nas mora to najti pripravljene. Naš narod in svet ter tudi naši nasprotniki morajo vedeti, kam hočemo in kaj zahtevamo. Sedaj moramo delati za zedinjenje Slovencev za zvezo s Hrvati, za razširitev in učvrstitev te ideje v narodu. Kdaj bo moč te ideje realizirati in ali bo to moč v monarhiji ali pa skozi reševanje vzhodnega vprašanja ne odločamo mi, o tem bo odločila bodočnost.«¹⁰

Nova etapa v domišljanju slovenskega narodnopolitinega programa je obdobje politične diferenciacije na Slovenskem od začetka devetdesetih let 19. stoletja dalje. Najvažnejši ideološki impulz za politično diferenciacijo zlasti v meščanskem taboru je dal že sredi osemdesetih let goriški profesor teologije in pozneje škof na otoku Krku, Anton Mahnič. S serijo člankov Dvanajst večerov v Slovincu 1884 je posegel v slovenske kulturne, a nekaj let kasneje tudi v politične razmere. Njegovi umetnostni in literarni nazori, pri katerih je imel za edino merilo vero in katoliško moralno, niso pustili trajnejših sledov. Drugače pa je bilo z njegovimi političnimi idejami. Te so imele precej trajnejši in usodnejši vpliv v slovenskem katoliškem političnem taboru. Obsodil je liberalizem, tudi katoliški; zahteval je, da morajo biti katoliška verska načela vodilo v vsem javnem in političnem življenju. Pozival je na ločite duhov po načelih. Nasproti naravnemu pravu je postavil kot edino veljavno božje pravo. Bil je nasprotnik načela »absolutne narodnosti«, oziroma narodne suverenosti, kakršna je bila izoblikovana v francoski revoluciji. Takšno gledanje je imel za pogansko.¹¹ Vero, to je ideološko normo, je postavil nad narodnost. S tem je bil začetnik nekega usodnega gledanja na življenje, gledanja, ki se je tako trdovratno ukoreninilo v mnogo idejnih in političnih gibanj med Slovenci kot le v malokaterem narodu in predstavlja eno usodnih negativnih lastnosti, ki ovirajo sproščen demokratičen narodni razvoj. Zanj je bil narod božja tvorba, zato je dolžan bogu služiti in ga spoznavati. Ker sta narod in jezik božja tvorba, ju smemo in celo moramo ljubiti, se v svojem jeziku izobraževati in napredovati. Kot avstrijski legitimist in pristaš historičnega prava je bil proti zahtevi Zedinjene Slovenije, utemeljene na naravnem pravu. To poslednje njegovo stališče ni moglo dolgo zdržati niti v slovenskem katoliškem taboru.¹²

V razmišljanju o slovenskem narodnem programu ob koncu osemdesetih in v devetdesetih letih je vodilno vlogo igrala liberalna oziroma narodno napredna stranka, kakor se je sama imenovala. Njeno razmišljanje je bilo močno prepojeno z idejami panslavizma in rusofilstva, kakršno je bilo znano pri mladočehih, ki so bili vzor slovenskim liberalcem. Razpravo o narodnem programu in zahtevo po Zedinjeni Sloveniji so slovenski liberalci uporabljali kot svoje orožje zoper konkurenčno katoliško-klerikalno stranko in zoper socialdemokrate, ki so jim postajali vse hujši tekmeč na socialnem in političnem planu. Klerikalci niti socialdemokrati niso imeli v tem času izoblikovanega narodnega programa, a oboji so bili načelno proti narodnemu zatiranju in za enakopravnost.

Slovenskim liberalcem je bilo »krepko slovenstvo, zajemajoč svojo moč iz večno svežega, nepremagljivega slovanstva«, kot je 1. aprila 1893 zapisal Slovenski narod, bistvo njihove politične misli.¹³

¹⁰ Slovenski narod, 15. dec. 1970, cit. po J. Pieterski, Nacija, Jugoslavija, revolucija, str. 71.

¹¹ Zgodovina Slovencev, CZ, Ljubljana 1971, str. 516.

¹² Prav tam, str. 516–517.

¹³ Vasilij Melik, Ivan Hribar in njegovi spomini, v Ivan Hribar, Moji spomini II. Ljubljana 1984, str. 638.

Liberalci so se navduševali nad Rusijo, nad samostojno Srbijo in bili v političnih stikih z mladočehi ter liberalnimi strujami okoli Strossmayerja pri Hrvatih. Propagirali so slovansko vzajemnost, seznanjali slovensko javnost z življenjem drugih slovanskih narodov, konkretnega političnega programa in metod pa za njegovo realizacijo niso izoblikovali. Takšna narodna politična usmerjenost in propaganda liberalne stranke je morala izzvati tudi druga dva politična tabora na Slovenskem, da sta izoblikovala svoje nacionalne programe in odvrnila od sebe očitke, da sta protinarodna. Tako so slovenski socialni demokrati na ustanovnem zboru Jugoslovanske socialno-demokratske stranke 15. in 16. avgusta 1896 v resoluciji o narodnem vprašanju povedal sledeče: »Delavski narod potrebuje izboljšanje svojega položaja, ker je beda po vseh jugoslovanskih deželah enaka. Nasproti prepiru meščanskih slojev v jugoslovanskih deželah postavlja jugoslovanski proletarijat ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov in se pridružuje sklepu londonskega kongresa II. internacionale 1896, ki terja popolno pravico lastnega odločanja vseh narodov in simpatizira z delavci vseh dežel. Zbor tudi odločno protestira proti ugovorom nasprotnikov, češ da socialna demokracija izdaja svojo narodnost, izjavlja pa enkrat za vselej, da socialna demokracija ni breznarodna ali protinarodna, ampak mednarodna.«¹⁴

Slovenski socialni demokrati so v naslednjih letih še živo razpravljali o narodnem vprašanju in njihov voditelj Etbin Kristan je razvijal, podobno Karlu Rennerju, kakor je videti povsem utopičen koncept personalne avtonomije, ki je imel do prve svetovne vojne določen vpliv v avstrijski socialni demokraciji. Pred vojno ga je med drugimi kritično analiziral in zavrnil tudi Lenin. Tako je E. Kristan edini Slovenec, ki ga je Lenin omenjal. Konec septembra 1899 je skupni zbor vseh socialnodemokratskih strank Avstrije v Brnu sprejel nov nacionalni program. Program je zahteval, da se Avstrija preobrazi v demokratično narodnostno zvezo, namesto historičnih dežel pa osnujejo teritorialne narodne enote, ki bodo razmejene po narodnostnih mejah in bodo opravljale avtonomno vse narodnostne zadeve. Kljub pomankljivosti tega programa, ki je pod narodnostnimi zadevami razumel predvsem kulturna vprašanja, je brnski program postal in ostal narodni program slovenske socialne demokracije v bistvu do konca habsburške monarhije.¹⁵ Program se je dejansko ujemal z idejo o Zedinjeni Sloveniji na podlagi naravnega etničnega prava. Verjetno je bilo to tisto, kar je nagnilo Ivana Cankarja, da je kljub pomislekom in rezervi, ki jo je imel do njega in do politike socialne demokracije, leta 1907 izjavil, da ima ona med vsemi slovenskimi političnimi strankami vendarle najboljši program, izrecno: »edina stranka, ki zahteva Zedinjeno Slovenijo, je socialna demokracija.«

V slovenskem katoliškem taboru je prišlo glede nacionalnega programa in orientacije do bistvene spremembe v letih 1897/98. Ob Badenijevih jezikovnih naredbah 1897 se je pokazalo, da tudi nemški krščanski socialci, na katerih zavezništvu je gradila svojo politiko slovenska katoliška stranka, niso bili pripravljeni v čem bistvenem ugoditi narodnim zahtevam Čehov in Slovencev. Slovenska katoliška stranka se je v tem položaju začela zbliževati s hrvaškimi pravaši. Trije prvaki slovenske Katoliške narodne stranke: Krek, Kalan in Brejc so se v dneh 13. in 14. oktobra 1898 udeležili shoda Hrvatske stranke prava (domovinaši) na Sušaku in tam izjavili, da Slovenci smatrajo ideje pravaške stranke za svoje.

¹⁴ Franc Rozman, Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja (dalje Rozman, Odnos JSDS do nacionalnega vprašanja). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII/1982, str. 10–11.

¹⁵ Prav tam.

Slovenec je nato 15. okrobra v svojem glavnem komentarju zapisal, da od programa hrvatskega državnega prava pričakujejo rešitev tudi Slovenci, kajti hrvatsko državno pravo dokazuje: 1., da je hrvaška Kraljevina svobodna, samosvoja, popolnoma avtonomna država in 2., da spadajo pravno k Hrvaški tudi dežele, kjer prebivajo Slovenci.¹⁶

V slovenskem političnem življenju je vzbudila ta izjava velike simpatije, edino kranjski liberalci, ki so se sami spogledovali z idejo hrvaškega državnega prava in z opozicijskimi strankami v Zagrebu, so izrazili skepsu, češ, da se klerikalci ne bodo držali svoje izjave in pravega sodelovanja. Ker pa je izjavo pozdravil tudi zagrebški Obzor, so slovenski liberalci prišli v zagato.

Klerikalna stranka je odločno poprijela novo orientacijo. Klerikalni tednik Slovenski gospodar je zapisal, da se je sedaj, ko je bil slovenski narod pahnen na rob pogina, v njem utelesila rešilna ideja, ideja združenja Jugoslovancev. Klerikalna stranka v novi orientaciji ni gledala samo s simpatijo na hrvaško državno pravo, ampak dejansko na jugoslovansko orientacijo. Seveda je jugoslovansko rešitev slovenskega narodnega vprašanja klerikalna stranka kot tudi vse druge videla vse do majske deklaracije 1917 v okviru habsburške monarhije. Tako je na primer eden izmed udeležencev sestanka na Sušaku Andrej Kalan izjavil, da je bilo že davno potrebno tesnejše sodelovanje Hrvatov in Slovencev v ta namen, da se na jugu Avstrije osnuje krepka organizacija jugoslovanskih narodov, ki bo nepremagljiv branik državi in pravu jugoslovanskih narodov.¹⁷

Klerikalci so ta sušaški narodni program ponovili tudi na II. slovenskem katoliškem shodu leta 1900.¹⁸

Omeniti velja, da si je klerikalna stranka predstavljala uresničitev slovenskega nacionalnega programa s političnim sporazumom v parlamentarno demokratičnem sistemu. Zato si je tudi prizadevala za splošno volilno pravico in jo postavila v svoj program; v tem je bila tudi bolj napredna od liberalne stranke.

V začetku 20. stoletja se je med Slovenci dokaj razmahnilo novoilirsko gibanje, ki ga je vodil slavist dr. Fran Ilešič, profesor v Zagrebu, drugače pa predsednik Slovenske matice in liberelec. Del slovenskih političnih voditeljev in kulturnih delavcev iz vseh treh političnih taborov se je bil pripravljen verjetno zaradi velikohrvaških ali unitarnojugoslovanskih konceptov pri Hrvatih, kulturno narodnostno čim bolj zlit s Hrvati, misleč, da bo lahko tako ustvarjena čim močnejša politična enotnost.¹⁹

Kakor v vsakem podobnem poizkusu v preteklosti in pozneje je novoilirizem slej ko prej zadeval na iste nepremagljive težkoče objektivne in subjektivne narave. Gre pač za dejstvo, da je slovenščina poseben jezik in gre za neko zakonitost – s slovenskim ljudstvom je treba govoriti v jeziku, ki ga razume.²⁰

V novoilirskem smislu je nastopala liberalna narodno radikalna mladina. Njen voditelj Gregor Žerjav je pred odhodom v Beograd na shod

¹⁶ Janko Prunk, Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje, (dalje cit.: Prunk, Slovensko hrvaški odnosi) Zgod. časopis 33/1979, str. 586–587.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Poročilo o II. slovenskem katoliškem shodu leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana 1901, str. 71.

¹⁹ Prunk, Slovensko hrvaški odnosi, str. 588.

²⁰ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, str. 31.

jugoslovanske akademske mladine (od 18. do 21. septembra 1904) napisal: »Mi ne gremo v Beograd politikovat. Povemo to odkrito in ne iz kake bojazni, Svobodna je bila in je naša beseda. Na političnem polju se težko ujedini in tudi, če bi se, bi to ne veljalo mnogo. Kulturno jedinstvo je prva stopnja vsaki tesnejši zvezi. Danes ga ni med nami, manjše je kot med nami in Čehi. Če bo kongres v tem pogledu imel sadu in vsaj pomnožil duševni promet med jugoslovanskimi dijaki, pa smo zadovoljni.«²¹

V podobnem duhu je bila tudi resolucija o jugoslovanskem vprašanju, ki so jo sprejeli na II. shodu narodnoradikalnega dijaštva v Celju 8. sept. 1907.²²

O sprejetju hrvaščine kot znanstvenega jezika in postopnem približevanju slovenščine hrvaščini je pisal najvidnejši katoliški filozof in ideolog Aleš Ušeničnik.²³

V slovenski socialdemokratski stranki je bil najočitnejši izraz takšnega novoilirstva tivolska resolucija, v kateri je bilo o jugoslovanski enotnosti med drugim zapisano tudi tole:

»Jugoslovanska socialna demokratska stranka smatra sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarijo enoten narod in konstatira, da treba v svrhu oživitve te enotnosti smotrnega skupnega kulturnega in političnega dela, ne glede na današnje politične formacije in meje. Zlasti smatra potrebnim sporazumevanje o skupnem narodnem jeziku in pravopisu kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovanov. To pa je dosegljivo le s sistematično postopno kulturno politiko v vseh delih tega naroda.«²⁴

Težko bi ugotovili, kolikšen del slovenskega naroda oziroma njegovega vodstva se je opredeljeval za novoilirizem. Kot je znano, je novoilirstvo imelo tudi precej nasprotnikov, ki so se zavzemali za ohranitev slovenske narodne individualnosti, čeprav so bili za najtesnejšo politično zvezo s Hrvati. Takšen je bil npr. ljubljanski škof Jeglič, ki je svoje bojazni pred velikohrvatskim nacionalizmom zaupal svojemu dnevniku.²⁵

Slovenski mladi liberalci, katerih del je bil jasno slovensko usmerjen, npr. Ivan Prijatelj in France Kidrič, so v svoji reviji Veda, v Gorici leta 1912 organizirali poglobljeno široko zastavljeno anketo o odnosih med Slovenci in Hrvati. Ankete se je udeležilo precejšnje število političnih in kulturnih delavcev iz Slovenije in nekateri iz drugih jugoslovanskih pokrajin. Ta anketa (odgovori so izhajali v letu 1913) je z redkimi izjemami potrdila slovensko narodno individualnost in perspektivo njenega samostojnega razvoja v zvezi z drugimi jugoslovanskimi narodi.²⁶ Istočasno je

²¹ Omladina I, 1904/1905 str. 83–84, po L. Udetu, Slovenci in jugoslovanska skupnost, str. 28.

²² Prav tam.

²³ Prav tam, str. 54.

²⁴ Zgodovinski arhiv KPJ, V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1867–1918, Beograd 1951, str. 202.

²⁵ J. Prunk, Škof Jeglič – politik, Kronika 1/1971, str. 48.

²⁶ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, str. 64–68.

imela podobno anketo tudi katoliška mladinska revija Zora s podobnimi odgovori, kjer se je nekaj anketirancev nagibalo v ilirizem, večina pa se je postavila na »prešernovsko« slovensko stališče.

Z unitarno jugoslovanskimi stališči, zlasti v svoji socialno-demokratski stranki, je odločno obračunala skupina intelektualcev, masarykovcev, zbranih v reviji Naši zapiski: Albin Prepeluh, Anton Dermota, Dragotin Lončar in Henrik Tuma.²⁷

Ta razmišljanja so bila verjetno podlaga Cankarjevi lucidni izjavi o Slovencih in jugoslovanskem vprašanju leta 1913, ko je dejal: »Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo, toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem.« Za Cankarja je bil jugoslovanski problem samo političen in se je moral rešiti samo na političen način: »Če mislijo ti štirje narodi, da so si sorodni in da bi lažje in najbolje živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njihovi želji, naj si v božjem imenu zgrade zvezno republiko jugoslovansko.«²⁸

Politično dogajanje na Hrvaškem in po drugih jugoslovanskih deželah leta 1903 je zbudilo močan odmev v Sloveniji. Prišlo je do manifestacij, ki so izrazile solidarnost z novim političnim gibanjem na hrvaškem in poudarjanja potrebe sodelovanja s Srbi in Hrvati. Toda po Reški in Zadarski resoluciji je v Sloveniji prišlo do velikega razočaranja nad politiko hrvaškega »novega kurza«, kajti Slovenci so imeli vtis, da jih politika »novega kurza, kakršno je vodila hrvatsko-srbska koalicija, žrtvuje svoji subdualistični politiki in Italiji.«²⁹ Kot rezultat polemike proti nekaterim hrvatskim politikom (Trumbiću, Miliću, Tresić-Pavičiću), ki so na ljubo kompromisa z Italijo bili pripravljeni žrtvovati Trst, del Slovenskega primorja in Istre, je tedanji levi liberallec Henrik Tuma napisal 1907. leta knjigo Jugoslovanska ideja in Slovenci, v kateri je ostro nasprotoval povezovanju z Italijo, češ da je ona najhujši sovražnik Slovencev in Hrvatov, kar je bila daljnovidna ocena.³⁰

Politika »novega kurza« je slovenske liberalce, ki so se vezali z liberalno hrvaško-srbsko-koalicijo, potisnila v slepo ulico. Izgubili so iniciativo in primat pri povezovanju s Hrvati za reševanje slovenskega narodnega vprašanja. To situacijo je zelo adekvatno ocenil Ivan Cankar v svojem predavanju Slovenci in Jugoslovani 12. aprila 1913, ko je rekel: »Narodna-napredna stranka ima že od nekdaj ozke stike s hrvaško-srbsko koalicijo, ali ti stiki so večji del samo žurnalistični.«³¹

Aneksija Bosne in Hercegovine 1908. leta je povzročila nova razmi-

²⁷ Prav tam, str. 45.

²⁸ Ivan Cankar, Izbrana dela X, Ljubljana 1954, str. 398 in Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, str. 69–70.

²⁹ J. Pleterski, Politika »Novega kursa«, Jadranski kompromis in Slovenci (dalje cit. J. Pleterski, Politika »Novega kursa«), Jugoslovanski istorijski časopis, 1975, str. 48–88.

³⁰ Prav tam, str. 81.

³¹ Zgodovinski arhiv KPJ, tam, V., str. 260.

šljanja in osmišljanja slovenskega narodnega programa. Vse slovenske stranke so poudarjale orientacijo na najtesnejše sodelovanje s Srbi in Hrvati v monarhiji, vsaka pač s sebi podobnimi strankami pri bratskih narodih. Vsaka stranka je modificirala svoj program odvisno od svoje idejne usmeritve in svoje politične tradicije.

Takoj po aneksiji Bosne in Hercegovine je zanimiv politični program za »habsburške južne Slované« objavil mladoliberalni voditelj Gregor Žerjav v Našem listu v Kamniku, kjer je zapisal:

»1. Iz ozemlja, katero naj tvorijo del Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške, Gradiške, Trst z okolico, Istra, Hrvatska in Slavonija ter Dalmacija, Reka z okolico, Bosna in Hercegovina naj se ustvari na podlagi državnopravnih titulov hrvaškega in ilirskega kraljestva ter srbske vojvodine in prirodnega prava jugoslovansko kraljestvo v okviru habsburške monarhije.« Predlagatelj je nato skiciral natančno mejo te države na Koroškem in Štajerskem proti Nemcem in v Vojvodini proti Madžarom in Romunom, in še predlagal: »Umetno bi bilo, da habsburško cesarstvo odstopi Furlansko Italijo v zameno za slovenske dele Benečije. Ozemlje jugoslovanskega kraljestva bi merilo dobrih 150.000 km² z več nego 8 milj. prebivalcev in bi bilo torej del habs. monarhije.« Tretja točka v Žerjavovem programu govori o statusu jugoslovanskega kraljestva: »Jugoslovansko kraljestvo imej v ostalih smereh isto samostojnost, kakršno ima danes Ogrska in imej vrhu tega takšno pravico svojega diplomatičnega zastopstva pri vseh svojim sosednjih državah, kakršno ima bavarsko in saško kraljestvo.«

V peti točki je govor o notranji ureditvi te državne enote: »Jugoslov. kraljestvo se razdeli v tri pokrajine, srbsko, hrvatsko in slovensko. Takšno pokrajino tvori ozemlje, na katerem eno pleme kompaktno prebiva in katero imej ime v historiji utemeljeno. Slovenska pokrajina bi se imenovala Kraljevina Ilirija, hrvatska Trojedina kraljevina in srbska: srbsko vojvodstvo in bosansko kraljestvo. Vsaka pokrajina bi imela svojega kraljevskega namestnika, svojo pokrajinsko vlado in pokrajinsko zbornico. Zagreb bi bil glavno mesto jugoslov. kraljestva, kjer bi bil sedež osrednje vlade, odgovorne osrednjemu parlamentu.« Vsi zelo zanimivi predlogi, najbolj glede notranje teritorialne razdelitve, kjer Žerjav povezuje v eno enoto srbsko vojvodino in Bosno, ki v takšni državi niti teritorialno nista povezani: med njima je s Sremom hrvatska trojedina kraljevina. Ta element v predlogu je očitno naperjen zoper velikohrvaški državni koncept, ki zajema tudi Bosno. Žerjav torej tendira v velikosrbsko smer na jugoslovansko zedinjenje skupaj s Srbijo.

Na koncu svojega predloga je že prav radikalno provokativen in ultimativen:

»Da bi se izpolnil sen o jugoslovanskem kraljestvu mogoče kot kompenzacija balkanskim državam od avstrijske strani! S takšno kompenzacijo bi habsburško cesarstvo ničesar ne izgubilo, temveč le pridobilo. Sicer pa

najbližja bodočnost pokaže, v koliko smo Jugoslovani mogli imeti upanje na uresničenje samostalnosti v okviru starodavne habsb. monarhije.«³²

Slovenska klerikalna stranka je na seji Kranjskega deželne zboru 6. januarja 1909 predlagala državno-pravno izjavo v zvezi z aneksijo Bosne in Hercegovine, ki so jo podprli tudi liberalci. Izjava se glasi: »Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine v trdni nadeji, da je izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državno-pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije.«³³

To je bila znamenita izjava, ki je klerikalni stranki omogočala njeno nadaljnje prizadevanje v reševanju narodnega vprašanja. Stranka je vse bolj prevzemala vodstvo v narodni politiki in svoj narodni program poskušala nasloniti na državno-pravni narodni program hrvaške pravaške stranke. Takšna politika pa je bila v bistvu politika trializma. Ta njen trializem je izviral iz popolnoma drugačnih pobud kot trializem avstrijskih krščanskih socialcev in krog nadvojvode Franca Ferdinanda, ki so s trialistično (hrvaško) enoto, iz katere so izključevali slovenske dežele, hoteli oslabiti Madžare in učvrstiti enotnost habsburške monarhije. V trializmu pri Slovencih pa je osnovno ravno to, da v njem vidijo politično formulo, ki naj zagotovi vključitev Slovencev v južnoslovansko tvorbo v monarhiji. Ta slovenska trialistična politika nenehno dokazuje na osnovi narodnega in pomožno tudi zgodovinskega načela – hrvaškega državnega prava – pripadnost Slovencev in nujnost njihovega državno-pravnega in političnega zedinjenja s Hrvati in Srbi. Trializem na Slovenskem dejansko pomeni obliko jugoslovanskega gibanja, prilagojenega idejnim in političnim okvirom klerikalnega tabora. Beseda sama se za slovensko rabo že tedaj ni zdela posebno primerna in se je piscem upirala, uporabljali so jo predvsem v zunanjih nastopih, doma pa je bil govor kar o hrvaško-slovenski in sploh jugoslovanski skupnosti.³⁴

»Vsi vemo«, piše Koroščeva 'Straža' v novoletni številki 1913, »katero vsebino ima beseda trializem, a mi iz lastnega nagiba načeloma ne rabimo tega izraza, ker je iznajden le v svrhu, da odbije druge slovanske avstrijske politike od federalistične ideje, ki je v njem izražena . . . Na dnevnem redu stoji dandanes avstroogrsko jugoslovansko vprašanje . . .«³⁵

Slovensko trialistično spomenico je prvič leta 1909 poslal Francu Ferdinandu dr. Ivan Šušteršič, leta 1911 pa je poslal prestolonasledniku še eno trialistično spomenico ljubljanski škof Jeglič, ki je bila Šušteršičev tiskani govor v državnem zboru (novembra 1911).³⁶

Precizacija in največja javna manifestacija trialističnega programa je bilo veliko slovensko-hrvaško zborovanje 20. oktobra 1912 v Ljubljani, ki sta ga organizirali slovenska ljudska stranka in hrvaška vsepravaška

³² Naš list, 19. 12. 1908.

³³ Slovenec, 7. jan. 1909.

³⁴ Janko Pleterški: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. Zgodovinski časopis, XXII/1968, str. 169.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Janko Prunk, Škof Jeglič – politik, str. 51.

organizacija. Na zborovanju so sprejeli resolucijo, da slovenska ljudska stranka sprejema program stranke prava. Poudarili so enotnost in pravico za svobodni razvoj »hrvaško-slovenskega naroda« v okviru habsburške monarhije. Podčrtali so prepričanje o pomenu hrvaško-slovenskih pokrajin za položaj monarhije in zahtevali, naj se monarhija spomni svojih dolžnosti do hrvaško-slovenskega naroda.³⁷

Program kaže značilnosti političnega mišljenja vodilnih delov slovenskega in hrvaškega meščanstva, ki je živelo v iluziji možnosti rešitve narodnega vprašanja po demokratični poti v sporazumu z vladajočimi vrhovi monarhije. Pri njih pogrešamo misli in hotenja, da si je treba svoje narodne pravice vzeti, izbojevati tudi s silo, kot so npr. to nekoč naredili Madžari.

Iz revolucionarnega vzgiba se je leta 1912 rodilo narodno revolucionarno mladinsko gibanje Preporod, ki se je precej razširilo med slovensko študentovsko in zlasti dijaško mladino. Preporodovci so spletli čvrste stike s podobnimi gibanji na Hrvaškem in z Mlado Bosno ter zahtevali razbitje habsburške monarhije in zedinjenje vseh jugoslovanskih narodov v samostojno državo. Ta program je bil eksplicitno izražen v uvodniku časopisa Preporod 1. junija 1913 z naslovom Jugoslovanska nacionalna ideja.³⁸

Balkanske vojne in zmage balkanskih držav nad Turki so povzročile v Sloveniji plimo jugoslovanskega čustvovanja in časopisi vseh strank so obsojali imperialistični pritisk Avstro-Ogrske na Srbijo zlasti glede vprašanja Albanije. Navdušenje za jugoslovanske brate, za povezavo z njimi je najlepše izrazil Ivan Cankar, ko je dejal: »Če kdo ni doslej vedel, je moral spoznati zdaj, da nismo samo Slovenci, še manj pa samo Avstrijci, temveč, da smo ud velike družine, ki stanuje od Julijskih Alp do Egejskega morja. Ko je počil prvi strel, se je oglasil njegov odmev v naši najzadnji zakotni vasi . . . In v nas vseh se je zbudilo nekaj, kar je zelo podobno hrepenjenju jetnika. Vzbudilo se je v nas še nekaj drugega, vse bolj pomembnega in dragocenega – iskra tiste moči, samozavesti in sile življenja, ki se je bila razmahnila na jugu, je planila tudi na slovenska tla.«³⁹

Z izbruhom 1. svetovne vojne se je začela na Slovenskem nova zgodovinska dialektika. Pod pritiskom vojnega režima je bilo normalno politično življenje ohromljeno. Nad usodo slovenskega naroda so se zgrinjali težki oblaki. Londonski pakt in vstop Italije v vojno je slovensko politiko potisnil v najhujšo zagato. Vsakršno antantofilstvo se je zaradi italijanskih aspiracij po velikih delih slovenskega ozemlja zdelo slovenski politiki nemogoče. Po drugi strani pa tudi ni mogla podpirati zmage centralnih sil, saj so nemške stranke v Avstriji v svojih zahtevah terjale

³⁷ Slovenec, 21. okt. 1912.

³⁸ Arhiv Socialistične republike Slovenije. Fond Državno pravdnštvo, fasc. 21: cenzurni izvod Preporoda, 1. junija 1913.

³⁹ Ivan Cankar, Izbrana dela X, Ljubljana 1954, str. 398.

preobrazbo avstrijske polovice države v nemško državo, s čimer se je Slovincem obetala narodna smrt.

V takšnih razmerah se je slovenska politika, predvsem politika njene vodilne stranke SLS znova intenzivneje obračala k Hrvatom, zlasti k Starčevičevi stranki prava. Voditelj demokratičnega projugoslovanskega krila SLS Janez Evangelist Krek se je demonstrativno udeleževal sej hrvaškega sabora. Saborovo zasedanje od 14. junija do 6. julija 1915 je Starčevičeva stranka izkoristila za protirežimsko demonstracijo. Zahtevala je, da se takoj, še v času vojne reši narodno vprašanje z združitvijo Hrvatov in Slovencev v enotno hrvatsko državo.⁴⁰ Takšno pravaško izjavo so pripisovali Krekovemu vplivu, kar ni nikjer dokazano. Ljubljanski škof Jeglič je sicer v svojem dnevniku 15. junija 1915 zapisal: »Krek je odšel v Zagreb, ko je bilo zasedanje sabora, kjer je nahujskal neko stranko za skrajni odpor: govori dotične stranke (starčevičancev, op. J. P.) in Radića so bili kar prekucijski. Krek je bil na galeriji in se je Hrvatom kazal.«⁴¹ Nov politični položaj v monarhiji je nastal s smrtjo cesarja Franca Jožefa konec leta 1916 in z Wilsonovimi pogoji za mir s centralnimi silami, ki jih je ta predložil 22. januarja 1917. Starčevičeva stranka je na zasedanju sabora 1. februarja 1917 predložila adresu na novega cesarja Karla, v kateri je spregovorila tudi v imenu Slovencev. Grajala je nacionalno zatiranje Slovencev in Hrvatov v monarhiji in zahtevala njihovo državno-pravno združenje. Poudarila je, da je boj proti dualizmu in za zedinjenje ravno tako pomemben kot boj proti zunanjim sovražnikom monarhije. Zahtevala je od cesarja, da naj takoj, ko bodo dopustile vojne razmere, dovoli sklicanje zastopnikov vseh hrvatskih in slovenskih dežel na sabor v Zagreb, kjer naj bi se izvršilo zedinjenje s Slovenci na osnovi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava.⁴²

Ta adresa je bila v bistvu že anticipacija majske deklaracije. V tem času je prišlo v slovenskem političnem življenju do premikov. Liberalci, ki niso imeli podpore v hrvaško-srbski koaliciji, ta je bila dosledno pasivna in odklanjala stik s Slovenci, so se priključili iniciativi klerikalne stranke. V klerikalni stranki pa je sredi leta 1916 prevladalo demokratično Krekovo krilo proti konservativnejšemu, vojnihujskaškemu Šušteršiču. Tako je bil za predsednika Jugoslovanskega poslanskega kluba v dunajskem parlamentu, ki je združeval vse jugoslovanske poslance iz Slovenije, Istre in Dalmacije, leta 1917 izvoljen Krekov pristaš dr. Anton Korošec. Klub je pred otvoritvijo parlamenta izdelal zgodovinsko pomemben nacionalni program, ki je postal znan kot Majniška deklaracija. Danes si je historiografija dokaj enotna v oceni, da so glavno vlogo pri formuliranju deklaracije odigrali Krek in njegovi pristaši ter istrska pravaša Spinčić in Laginja.

⁴⁰ Konstantin Bastarić, Hrvatski sabor i Jugoslovanski odbor. Jugoslovanski odbor u Londonu, Zagreb 1966, str. 311-312.

⁴¹ Dnevnik škofa Jegliča, 15. junija 1915, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

⁴² Adresa Starčevičeve stranke prava, predložena u hrvatskom saboru 1. ožujka 1917. Tisk Hrvatska tiskarna u Zagrebu 1917.

Deklaracija je na prvi seji parlamenta 30. maja 1917 prebral klubov predsednik Anton Korošec. Deklaracija je zahtevala od vlade in vladarja, da se na temelju narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava zedinijo vsi teritoriji monarhije, na katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi v samostojno državno telo, svobodno vsakega tujega gospostva, zgrajeno na demokratičnem principu pod habsburškim žezlom.⁴³ O Majniški deklaraciji je do danes v slovenski in širši jugoslovanski historiografiji vrsta popolnoma nasprotujočih si ocen. Mislim, da je zgodovinski objektivnosti najbližje stališče, ki pravi, da se ni spotikati ob habsburški okvir deklaracije in jo zaradi njega ocenjevati kot reakcionarno. Tudi nima smisla izmišljati si zgodbe o neiskrenosti habsburškega okvira. Habsburški okvir je pri ocenjevanju deklaracije več ali manj brezpomemben. Deklaracija je bila tudi s habsburškim okvirom čisto revolucionarna zahteva, saj je zahtevala popolno rušenje dotedanjih političnih struktur monarhije, to je dualizma, in ustvaritev nove državne tvorbe na jugu monarhije. To je bilo nekaj, na kar ni pristal noben odločilen politični faktor monarhije. Odklonili so jo dvor, nemške politične stranke, vojaški krogi in vladi avstrijske ter ogrske polovice.⁴⁴

Takšna stališča niso oplašila slovenskega političnega gibanja, da bi odstopilo od deklaracijskih zahtev. Lahko konstatiramo ravno nasprotno. Med slovenskim narodom se je začelo gibanje za podporo deklaraciji – deklaracijsko gibanje, ki je programu majske deklaracije dalo širok demokratičen značaj, postavilo njene zahteve radikalno, mu dalo socialno noto in se na koncu izoblikovalo v pravo slovensko narodno samoodločbo. Že poleti 1917 so se začeli za Majniško deklaracijo izjasnjevati posamezniki in občinski odbori, zlasti na Štajerskem. Narodnopolitično vodstvo je prisluhnilo radikalno demokratičnemu razpoloženju med ljudstvom in Slovenec je že 28. julija 1917 zapisal, da mu je Majniška deklaracija samo minimum in da če monarhija ne bo rešila jugoslovanskega vprašanja po zakoniti poti, bo to vprašanje postalo mednarodno vprašanje. Že čez nekaj dni, 4. avgusta, je Slovincu sekundiral tudi Slovenski narod. Polet deklaracijskega gibanja pa moremo zasledovati od septembra 1917 dalje, od tako imenovane septembrske izjave, ki jo je iniciral ljubljanski škof Jeglič. Izjavo so poleg škofa podpisala vodstva SLS in NNS ter organizacija katoliškega delavstva in je izražala popolno soglasje s politiko Jugoslovanskega kluba. Socialni demokrati, ki so bili povabljeni, naj podpišejo septembrsko deklaracijo, so to odklonili z utemeljitvijo, da je zanje Tivolska resolucija primernejša kot Majniška deklaracija. S takšnim netvornim stališčem so socialdemokrati ostali ob strani deklaracijskemu gibanju in tako zamudili priložnost, da bi gibanju dali več socialne vsebine po svojem nazoru.⁴⁵

⁴³ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 116.

⁴⁴ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev, str. 117 in L. Ude, Deklaracijsko gibanje na Slovenskem. Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije, Zagreb 1969, str. 143.

⁴⁵ Brošura Krfska deklaracija in demokracija, Chicago 1917, str. 15–17 – cit. po L. Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, str. 46.

Tivolski resoluciji se je v dalnjem Chicagu, kjer je živel, avgusta 1917 odrekel sam njen tvorec Etbin Kristan z izjavo, ki jo je predlagal na občnem zboru Slovenskega republikanskega združenja (tako imenovana chicaška izjava). Na tem zborovanju so ameriški slovenski republikanci pretresali Krfsko deklaracijo, ki sta jo na Krfu, junija 1917 podpisala srbska vlada in jugoslovanski odbor in jo kritizirali. Sprejeli so Kristanov predlog resolucije, ki se glasi:

»Vprašanje, če so Jugoslovani en narod ali štirje narodi, je znanstveno in se ne more politično rešiti. Dejstvo pa je to: Jugoslovani so po krvi in jeziku tako sorodni, kakor enoten narod, ki se deli po narečjih; vendar pa je zgodovinska usoda določila posameznim delom ločen razvoj, iz katerega se je porodila tudi specifična plemenska zavest vsakega dela. Dočim ni med Jugoslovani večje jezikovne razlike . . . ima vendar vsak del svojo literaturo svoje posebne kulturne barve, šege in tradicije. – Upoštevajoč ta dejstva, smatramo za edino uspešno rešitev slovenskega in sploh jugoslovanskega vprašanja v politični združitvi vseh jugoslovanskih delov, ki pa prepušča avtonomijo vsakemu delu v vseh rečeh, katere niso po svoji naturi vsem skupne. – Realizacija te ideje je mogoča v politični obliki Jugoslovanske Federativne Republike, ki jo s tem označujemo za svoj cilj.«⁴⁶

Glavni socialdemokratski ideolog narodnega vprašanja Henrik Tuma je zaradi vztrajanja na razrednem stališču in v strahu za izgubo Trsta in Primorske, ki ju je ogrožal italijanski imperializem, želel ohranitev habsburške monarhije, v kateri si je želel socialno revolucijo in demokratizacijo. Takšno vztrajanje na razrednem stališču brez akcije je izzvalo v socialdemokratski stranki odpor »mladinov«, ki so se pridružili deklaracijskemu gibanju, ne da bi mogli pomembneje vplivati na socialno vsebino le-tega. Utemeljitev njihove odločitve je podal Albin Prepeluh v članku Ideja ali dogma v Napreju 22. septembra 1917, v katerem pravi: »V tej dobi ne moremo drugače kot biti edini s svojim narodom . . . zakaj strašno bi bilo, ako bi se le trenutek pomišljali nastopiti proti osvobodilnim stremljenjem naroda, katerega sinovi smo. Slovenski socialisti se ne morejo postaviti izven naroda, katerega sinovi smo. Slovenski socialisti se ne morejo postaviti izven naroda, katerega del so in ostanejo. Mi čutimo naše narodno zatiranje prav tako kot socialno. Slovenski delavec, mali kmet, nižji uradnik so po svojem bistvu, po svoji narodni psihi demokratični elementi. Angleški delavec pozna zgolj socialni boj, nemški in italijanski poznata socialni in politični boj, češki in slovenski delavec pa poznata socialni, narodni, kulturni in jezikovni boj. Smešno bi bilo, ako bi se hotel slovenski David bojevati v opremi angleškega ali nemškega Goliata . . .«⁴⁷

V deklaracijskem gibanju je program majske deklaracije kmalu zgubil

⁴⁶ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev, str. 203–205.

⁴⁷ Franc Rozman, Odnos JSDS do nacionalnega vprašanja, str. 16–17.

svoj habsburški okvir. Kot prvi takšen dokumentaren indic moremo vzeti Krekov članek »Za narodno ujedinjenje«, ki ga je objavil v časopisu starčevičanske stranke prava Hrvatska država v Zagrebu 4. septembra 1917.

Članek se začena z omembo idej majske deklaracije in s poudarkom enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. Poglavitna misel članka je ugotovitev, da je narodno življenje brez državnosti nemogoče, da enakopravnosti brez svobodnega samostojnega državnega razvoja ni mogoče doseči. To misel postavlja Krek v nasprotje s trditvijo, da bi utegnili biti zadovoljiva tudi narodna avtonomija. Narodna avtonomija brez državnosti nima življenske vsebine, pravi Krek in vzklika: »Zedinjenje in zedinemu narodu enotno samostojno svobodno državo!« Nato se opredeli tudi do habsburške klavzule v deklaraciji . . . »Dinastija naj ve, da se slovenski, hrvatski in srbski narod lahko zadovolji samo s samostojno državo. Zahteva po samostojni državi ni antantna politika, stremljenja po svobodi in samostojnosti so starejša kot pa antanta, takšna prizadevanja niso veleizdajstvo. Suženjstvo je veleizdajstvo. Zahteve Slovencev, Hrvatov in Srbov so pravične in v nujnem skladu z idejo razvitega, zdravega naroda, uveljaviti pa jih morejo »brez ozira na kogar koli.«⁴⁸

Deklaracijsko gibanje je nedvomno vzpodbudilo velike upore slovenskih vojakov v habsburški armadi, ki so zahtevali jugoslovansko državo.

Iz deklaracijskega gibanja se je avgusta 1918 rodila odločitev o ustanovitvi Narodnega sveta za Slovenijo in Istro v Ljubljani. Do ustanovitve sveta je prišlo v dneh 16. in 17. avgusta na tako imenovanih Slovenskih dnevih, politični manifestaciji vseh slovenskih političnih strank in gostov, uglednih politikov iz Hrvatske, Bosne, Češke in Poljske. Narodni svet se je razglasil za vrhovno politično telo Jugoslovancev v Cislajtaniji (avstrijski državni polovici), s poudarkom, da se smatra za integralni del bodočega Narodnega viječa Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu.⁴⁹

Slovenski narod si je izbral Narodni svet zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti.⁵⁰ Dalmatinci v ljubljanski Narodni svet niso vstopili, opravičujejo se zaradi slabe prometne povezave.

Dne 6. oktobra je bilo v Zagrebu res ustanovljeno Narodno vijeće Slovencev, Hrvatov in Srbov in 16. oktobra je njegov predsednik dr. Anton Korošec zavrnil ponudbo cesarja Karla po federativni preureditvi države s pojasnilom, da je ta ponudba prišla prepozno, da si ljudstvo želi popolne samostojnosti. Sledeč takšnemu razpoloženju med ljudstvom je hrvatski sabor 29. oktobra razglasil prekinitve državnopravne zveze z Avstrijo in Ogrsko in pristop hrvatskih dežel k Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov in priznal Narodnemu vijeću vrhovno oblast.⁵¹

⁴⁸ J. Pleterski, prva odločitev Slovencev, str. 149.

⁴⁹ Poročilo v Slovincu in Slovenskem narodu, 17. in 18. avg. 1918.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918, Zagreb 1922, str. 196.

Sočasno je bila tudi v Ljubljani velika politična manifestacija narodnega osvobojenja. S tem dejanjem so bili Slovenci združeni s Hrvati v skupno samostojno državo, v kateri je bilo tudi precej Srbov na Hrvatskem in v Bosni in Hercegovini. Najbrž je ravno to zadnje dejstvo bilo vzrok, da država Narodnega vijeća ni mogla biti trajnejša zgodovinska rešitev. Za same Hrvate in Slovence bi to verjetno lahko bila, toda z njo ne bi bil rešen srbski nacionalni problem.⁵² Srbi s te in one strani Drine so težili za popolno združitvijo vsega srbskega naroda v eno državo. Ta srbski element, močno pomešan med Hrvati na Hrvaškem in v Bosni, in pa mednarodna politična situacija nove države SHS, kateri je grozil italijanski imperializem, sta močno pritiskala na slovensko in hrvaško buržoazijo, da se je tako hitro in brezpogojno združila s Kraljevino Srbijo. Pri tem pa je treba vedeti, da je bil ob koncu vojne skoraj pri vseh političnih strankah, tako pri Hrvatih in Slovincih, močan jugoslovanski integrilizem, ki je delal v prid združitvi.⁵³

Slovenci so od ustanovitve Narodnega sveta v Ljubljani dalje precej razmišljali o svojem položaju v bodoči novi državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ustavno-pravni odsek Narodnega sveta je predlagal, da bi bila država SHS urejena na nekakšen federativen način na naslednje tri enote, ki bi imele svoje pokrajinske zbore in vlade z določeno avtonomijo, ki pa ne sme iti predaleč. Legislativa naj bo pridržana centralnemu parlamentu. Avtonomne enote bi bile 1. Slovenija z Istro, 2. Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, 3. Hrvatska s Slavonijo in Banatom in eventualno 4. Srbija s Črno goro, če bo prišlo do velikega zedinjenja v okviru Krfske deklaracije, na kar je kot na zelo verjetno, opozarjal A. Korošec.⁵⁴ V takšnem predlogu ni videti nikakršnega sledu hrvaškega državnega prava, na katerega so se Slovenci sklicevali v skupnem boju s Hrvati proti dualistični habsburški monarhiji, zadnjič še v majski deklaraciji.⁵⁵

V samih razpravah o združitvi države SHS s Kraljevino Srbijo v novembrskih dneh so slovenski klerikalci, ki niso bili za takojšnjo in brezpogojno združitve v centralistični unitarni obliki, zahtevali kulturno in upravno avtonomijo v decentralizirani državi. Poudarili so svojo voljo še nadalje živeti svoje življenje lastne narodne individualnosti v smislu resolucije kulturnega odseka Narodnega sveta. Liberalci pa so že na sestanku 13. novembra 1918 zatrdili, da vidijo politično, gospodarsko in kulturno prihodnost jugoslovanskega ljudstva le v enotni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev s centralno vlado. V duhu za centralistično in unitaristično ureditev jugoslovanske države s Kraljevino Srbijo so se izrekli tudi kulturni delavci iz liberalnega kroga in strankarsko neopredeljeni, ko so 23. novembra 1918 objavili v Ljubljani »izjave duševnih delavcev«. ⁵⁶ V

⁵² J. Prunk, Slovensko-hrvaški odnosi, str. 595.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Arhiv Socialistične republike Slovenije, Fond Narodni svet, fasc. Spisi odsekov, M. Ustavno-pravni odsek.

⁵⁵ J. Prunk, Slovensko-hrvaški odnosi, str. 596.

⁵⁶ Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Maribor 1977, str. 170.

slovenskem narodno-političnem programu novembra 1918 ni bilo teoretično izdelane točke o slovenski narodni-državni suverenosti, enostavno so jo vtapljali s skupno narodno suverenost Slovencev, Hrvatov in Srbov. »Slovenska narodna državnost«⁵⁷ je novembra 1918 živel samo *via facti*. Jasna predstava o nacionalni suverenosti in lastni državnosti v zvezi z drugimi jugoslovanskimi narodi bo v slovenski politični programatiki dozorela šele v prvi jugoslovanski državi.

(Nadaljevanje v nasledni številki)

⁵⁷ Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXV/1985.

JANKO PRUNK

Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (2)

Versajski imperialistični mir je razkosal Slovence na štiri države in je od matice naroda v Jugoslaviji, ki so jo Slovenci imeli za svojo, odtrgal tretjino narodnega telesa. V tujih državah so bili Slovenci izpostavljeni hudemu raznarodovalnemu pritisku in bistvo političnega življenja in političnih programov je bilo zato usmerjeno v golo narodno preživetje.

Matica slovenskega naroda je dobila jugoslovanski državno-politični okvir. Narodno politični položaj slovenskega naroda se je v jugoslovanski državi – v primerjavi s tistimi v nekdanji avstroogrski monarhiji – bistveno spremenil in izboljšal. Slovenski narod je v tej državi postal politični faktor in doživel svoj znaten gospodarski, socialni in kulturni razvoj. V tem smislu je prva jugoslovanska država pomenila zgodovinski napredek in utrditev obstoja slovenskega naroda. Toda zaradi velikosrbskih hegemonističnih tendenc in jugoslovanske unitaristične politike je ostalo slovensko vprašanje nerešeno.⁵⁸

Za njegovo rešitev so izdelovali recepte vsi politični tabori oziroma stranke, in vsak je kot rešitelja ponujal sebe. Za razliko od predvojnega položaja, ko meščanstvu in njegovim konceptom delavsko gibanje sploh ni moglo konkurirati, je v stari Jugoslaviji z gospodarskim in splošno družbenim razvojem ter postopnim socialnim prestrukturiranjem postala teža delavskega gibanja večja in njegovi koncepti vse bolj upoštevanja vredni. Bilo pa je delavsko gibanje, tako kot meščanski tabor, politično razcepljeno vsaj na tri osnovne smeri: socialnodemokratsko, komunistično in krščansko socialistično; ta zadnja je postajala od začetka tridesetih let samostojen politični subjekt na Slovenskem.

Pomemben element, ki je poleg drugega močno opredeljeval narodno-politične programe slovenskega meščanstva, je bila njegova razcepljenost na dva nepomirljivo si nasprotujoča politična tabora, na katoliški oziroma klerikalni, ki je bil dolgo časa kompakten, in na napredni oziroma liberalni, ki pa je bil organizacijsko in politično dokaj heterogen, največkrat razcepljen. Glavna politična sila v njem je bila slovenska liberalna

⁵⁸ Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII/1982, str. 117 (dalje cit.: J. Prunk, Politične koncepcije).

buržoazija, od leta 1919 vključena v vsejugoslovansko unitaristično Demokratsko stranko. Do neke mere relevantno vlogo je igrala tudi svobodomi-selno usmerjena Samostojna kmetijska stranka, od 1926 združena s sloven-skimi republikanci in avtonomisti v Slovensko kmetijsko stranko.⁵⁹

Prvi dve leti v stari Jugoslaviji slovenske meščanske stranke v bistvu niso povedale ničesar programsko novega glede narodnega vprašanja, kar niso rekle že novembra 1918. V ospredju sta bili predvsem skrb za Koroško in Primorsko ter socialno vprašanje. Tudi pred volitvami za konstituanto novembra 1920 narodni programi še niso tako jasno izrisani kot pozneje. Pri strankah (razen pri liberalcih) je opaziti, da so še precej negotove in da se ne znajdejo v novem državnem miljeju in pred novim beograjskim vodstvom.⁶⁰

Februarja 1921 je bila slovenska javnost seznanjena z izjavo slovenskih kulturnih delavcev, ki so se zavzeli za ohranitev individualnosti sloven-skega naroda in proti unifikaciji . . . »V imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinosti zagovarjajo slo-venski kulturni delavci takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a obenem možnost razvoja imanentnim silam posameznih gospo-darsko-kulturnih edinic na znotraj.

Glede na vse to se izrekajo slovenski kulturni delavci za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic.«⁶¹

Iniciativo za izjavo so dali uredniki Naših zapiskov, socialistični disi-denti dr. Dragotin Lončar, Albin Prepeluh in Fran Erjavec, ki so se razšli s Socialistično stranko v glavnem zaradi njenega vztrajanja pri narodnem unitarizmu in državnem centralizmu. Izjavo je podpisalo 49 najvidnejših slovenskih kulturnih in znanstvenih delavcev iz vseh političnih taborov, in neodvisni. Od vodilnih ustvarjalcev pogrešamo le podpis Otona Župan-čiča, ki o narodni orientaciji žal ni imel jasnih pojmov. Liberalna stranka, trdno vztrajajoč v unitarizmu in centralizmu, v čemer je videla inštrument za boj proti konkurenčni klerikalni stranki, je liberalne podpisnike napadla in nekatere izmed njih, zlasti Ivana Prijatelja, šikanirala.

O velikem pomenu in vplivu, ki ga je imela na razmišljanje o sloven-skem narodnem vprašanju, ne more biti dvoma. Verjetno do sedaj naj-boljšo oceno je podal Fran Erjavec leta 1958. »Mirno lahko trdim, da pomeni šele ona pravi začetek tako znanega »avtonomističnega gibanja« pri Slovencih, ki je postalo potem prava dominantna vsega političnega hotenja Slovencev v prvi Jugoslaviji, radi česar pomenja seveda tudi prvi mejnik v naši politični zgodovini. Šele ona je jasno definirala jedro našega narodnopolitičnega problema in zopet nekako ločila duhove, toda sedaj

⁵⁹ Janko Prunk, *Politične koncepcije*, str. 123.

⁶⁰ Melita Pivec, *Program političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana 1928, str. 359.

⁶¹ Naši zapiski, štev. 2/1921, str. 129.

ne več po svetovnonazorskih vidikih, kakor jih je bil štiri desetletja prej ločil Mahnič, temveč po izrazito političnih. Že samo s tega stališča pomenja ona nedvomno viden in zdrav korak naprej v vsem našem političnem življenju.«⁶² V nečem Erjavec v svoji oceni pretirava: avtonomistična izjava ni izvedla popolne politične ločitve duhov, ampak samo politično ločitev glede na razumevanja narodnega vprašanja. Do popolne politične ločitve duhov v narodnem in socialnopolitičnem vprašanju je prišlo na Slovenskem sredi tridesetih let, ko so stopili na sceno novi družbeno politični subjekti in je bila razbita enotnost tudi katoliškega političnega tabora.

Avtonomistična izjava je februarja 1921 res direktno vplivala na narodnopolitični program Slovenske ljudske stranke. Nasprotujoč centralističnemu vladnemu ustavnemu predlogu in liberalnemu centralističnemu ter unitarističnemu programu, je SLS predlagala v bistvu ustavni načrt pokrajinskih avtonomij. Zavzela se je za delitev države na šest pokrajin, med katerimi bi bila ena tudi Slovenija. Predvidevala je avtonomne pokrajinske vlade in skupščine, ki naj bi opravljale avtonomno zakonodajno funkcijo na svojem ozemlju, izvzemši zadeve, ki bi po ustavi sodile v pristojnost državnih organov.⁶³

Ta ustavni načrt je bil kompromis med centralistično in federalistično idejo. Glede na ne dovolj afirmirano slovensko državnopravno tradicijo je bila zahtevana nekakšna srednja pot, nekaj manj od federacije in nekaj več od običajne upravne decentralizacije, vsled česar je bilo takšno pojmovanje pravno nedoločljivo.⁶⁴ V temelj klerikalnega ustavnega načrta je bila vendarle vgrajena ideja slovenskega narodnega zbiranja. V kritiki ustavnega načrta SLS in njegovih mogočih posledic za slovensko kulturo, gospodarstvo, delavstvo in inteligenco so slovenski liberalci dokazovali, da je klerikalni koncept v svoji osnovi federalističen.⁶⁵

Avtonomistično izjavo in avtonomistični program so zelo ostro zavrnili socialdemokrati. Njihov novi ideolog Filip Uratnik je v Napreju 4. maja 1921 zapisal: »Ločimo se od skupin, ki hočejo, naj bo merodajno za razdelitev in obseg avtonomnih teritorialnih enot plemensko čustvovanje, kakor ga je ustvarila nam in našemu razvoju sovražna zgodovina. Srbi skup, Hrvati skup, Slovenci skup! Tako se glasi njihova popularna parola, popularna zato, ker je reakcionarna. Je pa reakcionarna v najslabšem pomenu besede. Ona kaže nazaj v našo preteklost, v gospodarsko in kulturno nemoč, v anarhijo, v upravno nesmiselnost.«

Takšno unitaristično in centralistično stališče je v bistvu zastopala z majhnimi izjemami slovenska socialdemokracija celotno obdobje stare Jugoslavije, in v tem je tudi nekaj razlage, zakaj so nanjo centralistični

⁶² Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev. Zgodovinski zbornik 1958. Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1958, str. 24.

⁶³ Josip Hohnjec, O ustavi naše države. Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 325–338.

⁶⁴ Momčilo Zečević, Na istorijski prekretnici, Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929, Beograd 1985, str. 308.

⁶⁵ Economicus, V borbi za ustavo, Njiva, 7. marca 1921, str. 69–73.

režimi tako prizanesljivo gledali in zakaj je včasih paktirala z najbolj protidelavsko, centralistično in unitaristično usmerjeno finančno buržoazijo. S tem so si socialdemokrati v veliki meri zaprli pot za preboj v slovensko politično življenje in ostali ves čas omejeni na nekatere kraje in maloštevilne sloje kvalificiranega delavstva.

Naj tu glede narodnega unitarizma in centralistične državne organizacije citiramo oceno, ki zelo lepo pojasni vsebino problema: »Želja za centralizmom in popolnim (nacionalnim) izenačenjem je mogla izvirati tudi iz poštene želje, da se izbrišejo vse napake in zablude preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi moglo razdvajati, da se začne tako rekoč iz nič novo, drugačno in boljše življenje. Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost takšnih idej.«⁶⁶

»Zares nestvarnost je bila prva slabost, četudi idealnega unitarizma. Posebno, če je govor o marksistih. Plemenitost namena ni zadostna za družbeno akcijo. Osnova je lahko samo analiza stvarnosti. Stvarnost pa je bila takšna, da so bili narodi, ki so ustanovili jugoslovansko državo, družbeno in zgodovinsko dejstvo že leta 1918, pa naj je bilo to komu ljubo ali ne. Poleg tega se ideji o enakopravnosti med ljudmi in narodi, ideji o enakopravni skupnosti narodov ne more odrehati plemenitosti. Nikoli ni obstajalo jugoslovansko narodno vprašanje, niti v času boja za pravico na jugoslovansko državno zedinjenje v teku prve svetovne vojne niti kasneje. Sam pojem 'nacionalno vprašanje' je vezan na existenco naroda, a jugoslovanskega naroda nikoli ni bilo. Vedno je obstajalo, kadar ga je kdo postavil, odprto samo jugoslovansko vprašanje kot državno vprašanje.«⁶⁷

Primorski Slovenci, ki jih je versajski mir odrgal od matice naroda v Jugoslaviji, so se po prvem šoku začeli prilagajati novi politični stvarnosti italijanskega državnega okvira. Kljub izraziti narodni ogroženosti od italijanskega imperializma in nato fašizma, ki jih je sama po sebi silila k narodni koncentraciji, so ostajali še naprej politično razcepljeni na večinski narodno meščanski in na socialistični tabor. Slednji se je že leta 1919 pridružil italijanski socialistični stranki, ob njenem razcepu 1921 in ustanovitvi komunistične partije Italije pa se je vključil vanjo. Ti Slovenci so nato v narodnostnem pogledu sledili politiko KPI.⁶⁸ Slovenske in hrvaške meščanske stranke so se sredi leta 1919 združile v enotno Politično društvo Edinost, ne da bi se odrekle svojim ideološkim nazorom, pač pa zgolj iz potrebe, »da se pomore našemu ljudstvu, da italijanske oblasti dajo ljudstvu, kar mu gre . . . predvsem pa, da se nam prizna naša kultura.«⁶⁹

Rapalsko pogodbo so Primorci občutili kot veliko razočaranje in neke vrste dvojno izdajstvo: tako jugoslovanske vlade kot tudi narodne matice.

⁶⁶ Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII/1982, str. 22.

⁶⁷ Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavije, revolucija, Beograd 1985, str. 179–180.

⁶⁸ Milica Kacin-Wohinz, O stališčih političnih strank Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini po priključitvi dežele k Italiji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXI/1981, str. 101.

⁶⁹ Edinost, 4. avgusta 1919, cit. po Milici Kacin, navedeno delo, str. 102.

Po prvih hudih očitkih jugoslovanski vladi v Edinosti konec novembra 1920 so začeli jugoslovansko vlado opravičevati, in iskati krivdo predvsem v notranjih razprtijah v Hrvatski in Sloveniji ter njunem negativnem odnosu do jugoslovanske države, oziroma do Srbije, ki so ji pripisovali vlogo jugoslovanskega Piemonta. Edinost je pisala popolnoma neobjektivno: »Slovenci hočejo komandirati v Belgradu, namesto da bi se od Srbov učili. Prokleti kranjski spor . . . hudičevo strankarstvo Kranjske . . . žrtvujejo Korotan, Adrijo . . . samo da se morejo obdržati pri koritu . . . Čisto naravno je, da je smatrala Srbija Slovenijo kot svojo provinco, da je mora šele zrediti in naučiti po jugoslovansko.⁷⁰

V tem, dasi v obupu napisanem stavku, se jasno zrcali jugoslovanska orientacija in težnja po močni jugoslovanski državi, ki bi edina mogla jamčiti podporo nacionalnemu gibanju v Italiji, in h kateri se bo morala jugoslovanska manjšina prej ali slej, na ta ali oni način pridružiti. Temu cilju je bila podrejena vsa dejavnost za nacionalno samoohranitev.⁷¹

V začetku leta 1921 je voditelj Edinosti dr. Josip Vilfan na zborovanju Jadranskega zbora v Zagrebu izjavljal, » . . . da čustva Slovencev in Hrvatov niso sovražna Italiji in ne zahtevajo takšnih metod, ki nas kot italijanske državljane spravlja v navzkrižje z italijanskimi zakoni«. ⁷² Poslanci jugoslovanske stranke so ob prvem nastopu v rimskem parlamentu leta 1921 takole formulirali svoj odnos do Italije: »Slovenci in Hrvati v Italiji sprejemajo rapalsko pogodbo in aneksijo s pridržkom – con riserva – ker je bila izvršena brez sodelovanja prizadetega prebivalstva in v nasprotju z etnično strukturo ozemlja. Vendar se popolnoma zavedajo svojega izjemnega položaja, ko pripadajo jugoslovanskim narodom, obnem pa so združeni z italijanskim narodom v eni državi, zato sprejemajo vse posledice, ki izvirajo iz tega dejstva«. ⁷³

Kmalu po rapalski pogodbi je v enotnem Političnem društvu Edinosti začelo prihajati do očitnih trenj med liberalno meščansko strujo okoli Vilfana in ljudsko krščansko socialno strujo okoli Vergilija Ščeka in dr. Engelberta Besednjaka.

Slednja je svoj socialni radikalizem povezovala v zahtevo po izdelavi konteksta narodnega programa za Slovence in Hrvate, kar je vodstvo Edinosti zaradi političnega taktiziranja z italijansko oblastjo zavračalo.

Krščanski socialci so v narodnopolitičnem pogledu zahtevali: »Edini naš program more biti avtonomistični program . . . , ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ako bomo na svoji zemlji svoji gospodarji. Priznavamo rapalsko pogodbo, priznavamo, da smo italijanski državljani . . . , da imamo dolžnosti italijanskih državljanov, toda nočemo in ne moremo biti navadna pokrajina, temveč avtonomna dežela v okviru države«. ⁷⁴ Avtonomija jim je ponudila

⁷⁰ Milica Kacin, str. 106.

⁷¹ Ravno tam.

⁷² Arhiv Socialistične republike Slovenije, Fond: Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

⁷³ Atti parlamentari, Camera dei Deputati, eeg. XXVI, vol. 1, str. 120 – po Milici Kacin – str. 105.

⁷⁴ Goriška straža, 15. junija 1921 – cit. po Milici Kacin, str. 102.

edini recept za vse in edino pot za zedinjenje vseh sil naroda, »tudi najbolj zagrizenih komunistov«. ⁷⁵

V začetku leta 1924 se je slovenski meščanski tabor tudi organizacijsko ločil na dve politični društvi. Po razcepu se je liberalna tržaška Edinost, ki pa je delovala v celi Julijski Krajini, proglasila za nadstrankarsko in nadrazredno organizacijo, za enotno fronto, ki ji je edini cilj ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu. Proglasila je spoštovanje vere in odklanjala »nacionalistični radikalizem« ter »metode intransigentnega odpora politični realnosti«. ⁷⁶

Krščansko-socialni društvi v Gorici in Istri sta proglasili idejo, da so narod, krščanstvo, socialna misel in demokracija nedeljiva celota. Toda po letu 1926, ko je fašistični režim v temeljih zamajal nacionalno zgradbo, sta se čedalje bolj oprijemali čistega krščanstva kot edinega zanesljivega temelja za bodočo narodno bitko. ⁷⁷

Podobno se je preorientirala tržaška Edinost. Ugotovitvi, da se ni več mogoče posvečati »celi stavbi«, od katere so ostali le še zidovi, kot je zapisala Edinost, je sledil sklep, da se je treba posvetiti »njenim posameznim delom . . . , da se odvrne popolno razsulo, da ne postanemo le kup navadne biblične groblje«. Svojo bodočo dejavnost je naslovila na mladino in na preostalo iteligenco, ki naj bi delovala na štirih temeljih: narodnem, kulturnem, gospodarskem in moralnem. Cilj je bil »ustvariti takega Slovana – italijanskega državljana, ki bo znal hoditi po trdih tleh realnega življenja, ki bo korekten državljan in obenem korekten član svojega naroda«. Izrazila je nasprotje akcijam, ki bi utegnile »kompromitirati našega človeka« in vztrajala izključno pri legalni dejavnosti, »da se odvrne vsak dvom glede korektnosti naših namenov«. ⁷⁸ Na tihem pa so že leta 1923 predvidevali ustanovitev trajne organizacije po deželi za »neronske čase«.

Na Koroškem je bila po plebiscitu slovenska zavest potrta, oblasti in vladajoče družbene strukture pa so storile vse, da bi politično, gospodarsko in kulturno konsolidacijo Slovencev čim bolj zavrle. Že pol stoletja delujoči sistem germaniziranja se je še okrepil. Sredstev in načinov mu ni bilo treba šele iskati. Novo je bilo le to, da so sistematično razvili agitacijo v smislu narodnopolitičnega razcepljanja slovenskega življa v Slovence in »Windische«. Koroški socialisti so le enkrat poskusili načelno razpravljati o slovenskem vprašanju (oktober 1925). Svojega boja za ohranitev demokracije niso povezali z zahtevo po enakopravnosti Slovencev. Slovenski predlog za kulturno avtonomijo Slovencev so koroške nemške stranke s pogajanjem 1925–1927 politično izbrabile proti manjšini, v opravičilo germanizaciji, ki je šla vse bolj v širino. ⁷⁹

⁷⁵ Ravno tam.

⁷⁶ Milica Kacin, str. 103.

⁷⁷ Ravno tam.

⁷⁸ Edinost, 18. 5., 25., 27. 7. 1926 – cit. po Milici Kacin, str. 103.

⁷⁹ Janko Pleterski, *Progressivne težnje med Slovenci na Koroškem*. Ivan Regent, Janko Pleterski, Ivan Kreft. *Progressivna Slovenija, Trst in Koroška, Murska Sobota 1964*, str. 81–134.

Leto 1923 pomeni v osmišljanju slovenskega narodnega programa pomembno stopnico naprej. Pred volitvami za jugoslovansko Narodno skupščino so politične stranke formulirale svoje politične programe. Pomembno je bilo, da se je Slovenska ljudska stranka, kot najmočnejša slovenska politična sila, v svojem programu jasno in odločno postavila na avtonomistično stališče. V svojem tiskanem programu v brošuri »Sodite po delih. Kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost!« je poudarila, da »zahteva za slovenski narod samostojnost, ki jo imenujejo avtonomijo v okviru jugoslovanske države«.⁸⁰

Brošura na več mestih razlaga, kaj pomeni avtonomija, ki jo zahteva SLS. Predvsem je to politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva.⁸¹ Je boj za pravico in samostojnot Slovencev, da o lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami.⁸² Pri odporu slovenskega ljudstva zoper velikosrbski centralizem pa ne gre le za politično osamosvojitve slovenskega naroda v okviru avtonomije, ampak gre tudi za uradni socialni in gospodarski program, za gospodarsko in socialno osamosvojitve slovenskega kmečkega in delovnega ljudstva.⁸³ Zadnjemu pojasnilu družbene vsebine avtonomije sledi neposredno poudarek, da so Slovenci poseben narod, ki ima svoj jezik, svojo kulturo in izobrazbo ter od Srbov različno vero.⁸⁴ Zanimiva in lucidna je v brošuri tudi ocena, da so Srbi in centralisti v bistvu isto. Oboji namreč želijo, da se iz Beograda upravlja cela država. Razlika je le ta, da eni odkrito izjavljajo, da hočejo nadvlado Srbov, drugi pa svoje namene skrivajo pod plašč jugoslovanstva.⁸⁵

SLS je v svojih političnih programskih zamislih načrtovala le samoodločbo za Slovence v okviru Kraljevine SHS. V te zamisli torej v tem času ni bila vključena ideja Združene Slovenije, to je združenja vseh Slovencev v skupni nacionalni državi. Drugače je bila njena zahteva po avtonomni Sloveniji v okviru Kraljevine SHS v precejšnji meri soglasna z načelom narodne samoodločbe.⁸⁶

Omembe vredno je tudi, da je SLS v svojem programu poudarila, da v jugoslovansko državo organsko spadajo tudi Bolgari⁸⁷, kar je bila nato še večkrat klerikalna parola v politični igri z Beogradom.

O slovenski narodnopolitični avtonomiji so veliko govorili in pisali nato njeni ideologi – politični voditelji in tudi nevtralni pravniki: dr. Janko Brejc, dr. Andrej Gosar, dr. Josip Hohnjec, voditelj stranke dr. Anton Korošec in malo pozneje strankin publicist Fran Erjavec, pravnik Leonid Pitamic, Metod Dolenc in zgodovinarica Melita Pivec in drugi.

⁸⁰ Brošura, str. 1.

⁸¹ Brošura, str. 27.

⁸² Brošura, str. 4.

⁸³ Brošura, str. 43.

⁸⁴ Brošura, str. 43–44.

⁸⁵ Brošura, str. 45.

⁸⁶ Jurij Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi in slovenski politiki (dec. 1922–april 1923), Zgodovinski časopis, 38/1984, str. 15.

⁸⁷ Brošura, str. 70.

Poleg SLS je zahtevo po samoodločbi v svoj volilni program vnesla tudi mala Slovenska republikanska stranka, ki jo je na celjskem, šentjurskem in kozjanskem področju organiziral dr. Anton Novačan. Stranka si ni pridobila večjega praktičnega vpliva, zaradi originalnosti in radikalnosti pa je vredno kratko predstaviti njen program. SRS je zagovarjala federativno in republikansko državno ureditev in s tem v zvezi preoblikovanje Kraljevine SHS v zvezno (federativno) republiko.⁸⁸ Državna ureditev zagotavlja popolno vlado ljudstva in jamči nemoten gospodarski razvoj vsakega posameznika in cele države – federativna državna ureditev pa zagotavlja posameznim narodom, da se v svoji državni skupnosti med seboj sporazumejo, in to ne pod pritiskom od zgoraj, marveč na podlagi pravega izraza ljudske volje.⁸⁹ Zato je poudarila, da je federacija več kot avtonomija. V Jugoslovanski federaciji je SRS zahtevala popolno upravno samostojnost Slovenije, ki bi bila v njej država za sebe ravno tako, kakor so države za sebe posamezni deli velike federativne Amerike ali pa federativne republike Švice. Zamisel zvezne republike Jugoslavije je zato po poudarku SRS izražala željo Slovencev, da ne bodo več hlapci ne Dunaja ne Rima, doma v državi pa ne hlapci Beograda ali Zagreba. Zato je SRS odklanjala tako veliko Srbijo kot veliko Hrvatsko. Slovenski narod je po njenem dovolj zrel, da se upravlja sam in diha na svoja lastna pljuča.⁹⁰

Voditelj stranke dr. Novačan je tudi zapisal, kaj misli o jugoslovanski nacionalni enotnosti oziroma o nacionalnih individualnostih v Jugoslaviji. Zanj je bila težnja, »da bi se Slovenci, Hrvati in Srbi zvarili kar čez noč v eden narod, torej da bi bili ena štruca iz treh vrst moke in da bi to štruco zmesili beograjski peki . . .« nesprejemljiva, pravzaprav težnja proti naturi. »Trije so namreč eno samo v katekizmu, pa še tam je to verska skrivnost.«⁹¹

Takšne slovenske zahteve je označil za narodno samoodločbo tedanji komunistični teoretik narodnega vprašanja dr. Sima Marković v svoji knjigi Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1923: »Nasuprot hegemonističkom centralizmu srpske buržoazije, sa hrvatske i slovenačke strane ističu se, u pogledu državnog uređenja autonomistički, federalistički i konfederalistički zahtevi. Slovenci traže legislativnu autonomiju, hrvatska zajednica je bila za federaciju, a Radić zahteva konfederaciju. Valja naglasiti, da ni među Hrvatima ni među Slovencima nema nijedne političke grupe, koja bi bila protiv državnog jedinstva i za otcepljenje. Hrvati i Slovenci traže samo pravo samoopredjeljenja u okviru današnje države.«⁹²

Proti poudarjanju narodne individualnosti in politične avtonomije ter

⁸⁸ Republikanec, 8. 3. 1923. Vodstvo SRS. Manifest slovenskih republikancev.

⁸⁹ Ravno tam.

⁹⁰ Ravno tam.

⁹¹ Republikanec, 4. jan. 1923; Federacija in Avtonomija.

⁹² Citirana knjiga, str. 115–116.

samoodločbe je bila cela plejada strank in struj liberalnega tabora ter socialdemokrati, organizirani v Socialistični stranki Jugoslavije. Njihovo unitaristično in centralistično stališče smo že videli, pa si oglejmo sedaj stališči dveh strank slovenske liberalne buržoazije. Stari liberalci, ki so se bili razšli z mladimi iz JDS in obnovili svojo Narodno napredno stranko, so svoj program razgrinjali v glasilu Slovenski narod. Ločevali so slovenski narod kot kulturno in jugoslovanski narod kot politično enoto. »Slovenski narod se je iz lastne svoje kulturne sile, iz malega rodu vzrasel v narod, je tu, in nihče ga ne more zanikati. Kot kulturna edinica ima svoja naravna privzgojena svojstva, ki ga opredeljujejo od naroda hrvatskega in naroda srbskega. Predvsem je to njegov jezik, Prešernov jezik. Zrasel je v književnega in uporabljajo ga lahko ne samo pesniki in leposlovci, marveč tudi znanstveniki.« Vendar pravi program, »naj medsebojno spoznavanje, razumevanje in iskreno bratsko sporazumevanje služi misli ujedinjenja Slovencev, Hrvatov in Srbov v en politični narod. Tako ujedinjenje bo vzgojilo v narodu eno enotno državno in nacionalno zavest, ki naj sta temelj naši državi«. Za NNS je pomenilo »biti pripadnik jugoslovanskega naroda nekaj višjega kakor pripadnik slovenskega naroda. Nacionalne zavesti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih sedaj v svobodni Jugoslaviji ne potrebujemo . . .⁹³ Slovenci, Hrvatje in Srbi naj nadomestijo svoje nacionalne občutke z enotno mislijo o pripadnosti k enemu prebivalstvu ene države. »To naj bo novi narodnostni občutek, naša nova nacionalna zavest.« NNS zato meni, da Slovenci ne potrebujemo poudarjanja in poglobljanja »specifične slovenske nacionalne zavesti«.⁹⁴

Še bolj voluntaristično unitarističen je bil program mladih liberalcev iz Demokratske stranke. V Jutru so zahtevali, naj se narodna misel in državna enotnost ne izvedeta samo z ustavo in državno organizacijo ter raznimi ustanovami, ampak tudi »v duši in srcu« vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. Tako naj se ustvari ena »narodna duša in ena državna zavest«.⁹⁵

Odrekli so pravico do samoodločbe, »ki da so jo Slovenci konsumirali 1. dec. 1918, ko so se po lastni volji združili s Srbi in Hrvati.«⁹⁶

Še ena politična skupina se je leta 1923 postavila na stališče slovenske narodne samoodločbe. Njena programska odločitev je bila v tistem času v slovenski javnosti komaj znana in družbenopolitično dokaj irelevantna. Nosila pa je v sebi potencialno vrednost za prihodnost. Kajti politična skupina, ki jo imamo v mislih, Komunistična partija Jugoslavije, oziroma njena organizacija za Slovenijo, bo postala ob koncu prve Jugoslavije politična sila, ki bo prevzela vodstvo slovenske nacionalne politike, in zato ni nepomembno, skozi kakšne faze se je razvijala kristalizacija njenega

⁹³ Slovenski narod, 20. febr. 1923.

⁹⁴ Ravno tam.

⁹⁵ Jutro, 17. januarja 1923.

⁹⁶ Jutro, 29. marca 1923.

nacionalnega programa, na katerem bo uspela v usodnem času združiti slovenske demokratične sile.

Pokrajinska organizacija KPJ za Slovenijo je že sredi leta 1922 kot prva med jugoslovanskimi komunisti začela opuščati svoje napačno, nepri- merno načelo narodnega unitarizma in državnega centralizma. Že v prvomajski številki slovenskega komunističnega glasila Delavske novice 1922. leta je bilo zapisano (v polemiki z avtonomisti), »da mora delavstvo voditi samostojno politiko, in sicer za Konfederacijo osvobodilnih repu- blik južnih Slovanov, kjer bo vladalo delovno ljudstvo«.

Ob nastanku Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani 27. oktobra 1922 je komunistični predstavnik Vladislav Fabjančič poudaril pravico naroda slovenskega, naroda hrvaškega in naroda srbskega do popolne samood- ločbe, in ugotovil: »Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni minimalni cilj avtonomijo ali federacijo, bo razredno zavedni proletariat podpiral boj zanj, ker to ustreza njegovim načelom o nacionalnem vprašanju.«⁹⁷

V letu 1923 se je znotraj KPJ v vsej državi razvila živahna razprava o narodnem vprašanju, ki jo je povzročila zlasti knjiga sekretarja KPJ, dr. Sime Markovića, Nacionalno pitanje u svetlostima marksizma. Iz svojih načelnih spoznanj o večnacionalni strukturi Jugoslavije, o hegemo- nističnem položaju velikosrbske buržoazije in priznavanja narodom pra- vico do samoodločbe, v praktični politiki KPJ ni predlagal boja za samoodločbo, češ, da si jo narodi niti proletariat ne želijo, ampak da je mogoče narodno vprašanje rešiti enostavno s sporazumom med nacional- nimi buržoazijami, oziroma z revizijo ustave. Levica v stranki je Markovi- čevo stališče zavrnila in se zavzela za pravico do samoodločbe narodov, ki jo mora izpeljati KPJ.⁹⁸

V Sloveniji je najpomembnejši partijski dokument o tej problematiki politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo s konca avgusta 1923. Druga točka resolucije govori o nacionalnem vprašanju: »Če hočemo ob današnjem položaju delavskih in kmečkih množic v nesrbskih pokrajinah sploh delati med množicami, potem je edino možno stališče, da zahtevamo široko federacijo v smislu ruske sovjetske ustave. Čisto konkretno moramo zahtevati: samostojnost Slovenije, Hrvatske, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru podonavsko- balkanske federacije . . . Danes se čutijo vsa ta štiri plemena kot samo- stojne nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci) in to njihovo prepričanje mora biti za nas odločilno . . . Odklanjamo pa vse zgodovinske in držav- nopravne programe, Veliko Srbijo, Veliko Hrvatsko itn., ker so v nasprotju z narodnim načelom«.⁹⁹

⁹⁷ Delavske novice, 2. nov. 1922 – Podrobneje: J. Prunk, Politika KPJ v Sloveniji v času Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani, okt. 1922–april 1923. Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924. Ljubljana 1974, str. 47–56.

⁹⁸ J. Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji KPJ-KPS (dalje cit. J. Pleterski, Nacionalno vprašanje v KPJ-KPS). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VII/1967, str. 287.

⁹⁹ Politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo (ohranjena v nemškem jeziku zaradi Kominterne), Zgodovinski arhiv CK ZKS. Citirano po J. Pleterski, Nacionalno vprašanje v KPJ-KPS, str. 288.

Resolucija je torej zavzela takšno programsko stališče, ki ga je zgodovina potrdila dosti pozneje in ki tudi v dokumentih III. državne konference ni bilo tako jasno uveljavljeno.¹⁰⁰

V naslednjih letih se je med komunisti uveljavljal program, da je narodno samoodločbo treba realizirati v obliki odcepitve in ustvaritve svobodne sovjetske republike Slovenije.¹⁰¹

Tak program je temeljil: 1., v napotilih Kominterne o razbijanju Jugoslavije, in 2., v lastni analizi slovenskega narodnega položaja, razkosanega med štiri države, upošteva njegove potrebe po zedinjenju v eno državo sovjetskega tipa. Tako se je primorski komunist Vladimir Martelanc v zapiskih Delavsko-kmečke matice 1925 zavzemal za »ustanovitev samostojne delavsko-kmečke republike Slovenije, kateri bi pripadali tudi primorski Slovenci v okviru Podonavsko-balkanske federacije.«¹⁰²

Komunistom je jasna zavest o dejstvu, da so Slovenci popolnoma samostojen in poseben narod in da imajo vse suverene pravice, predvsem pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Komunistična Enotnost je konec leta 1926 v članku D. Kermavnerja »Kaj bomo zahtevali od izvoljenih poslancev« naštela med drugim: »da se izjavijo za samoodločbo narodov do odcepitve, da zahtevajo za Slovence v Jugoslaviji in Italiji pravico do samostojne države, da zagovarjajo samostojno in zedinjeno Slovenijo.«¹⁰³

Manj enotni so odgovori na vprašanje, kako se naj Slovenci odločijo, ko bodo samostojnost dosegli. To je razumljivo ne samo spričo že omenjenih stališč v KP oziroma KPJ, ampak predvsem zato, ker v tedanjih mednarodnih okoliščinah še ni bilo mogoče dati nedvoumnega odgovora (dala ga je Kominternina na svojem VI. Kongresu 1928 – revolucionarni boj za razrešitev kapitalističnega versajskega sistema). Tako najdemo zelo različna mnenja: Slovenci spadamo v Srednjo Evropo, čeravno so nas zaenkrat vtaknili na Balkan (Katilina v Delavsko-kmeškem listu); ali: Balkanska federacija je ravno tako nepopularna kot samostojna Slovenija, zato podonavsko-balkanska federacija (D. Gustinčič); ali: Slovenija pripada po zgodovinskem, gospodarskem in kulturnem izročilu podonavskemu kompleksu, v današnjem političnem položaju pa je navezana na usodo drugih balkanskih dežel (V. Martelanc). In končno, Jugoslavija naj nam prizna pravico do samoodločbe in jasno je, da bi se posamezni narodi potem ne odcepili, marveč bi upoštevali koristi, ki jih nudi velika država malim narodom (J. Dolenc).¹⁰⁴

Tudi slovenski komunisti v Julijski krajini so se v dvajsetih letih intenzivno ukvarjali z narodnim vprašanjem. Bili so vključeni v KP Italije in ta je na svojem tretjem kongresu, januarja 1926 sprejela temeljno

¹⁰⁰ Ravno tam, str. 288–289.

¹⁰¹ Ravno tam, str. 291–295.

¹⁰² Ravno tam, str. 294.

¹⁰³ Ravno tam, str. 295.

¹⁰⁴ Ravno tam.

načelo o pravici narodnih manjšin do samoodločbe in odcepitve od Italije, in odtlej je KPI to načelo dosledno zagovarjala. S tem, da je kongres uvrstil zatirane manjšine med nosilce revolucije, je dobil njihov nacionalni boj svoje mesto v splošni partijski politiki, kakor jo je zasnovalo novo vodstvo KPI na čelu z Gramscijem. To pomeni kvaliteten skok v nacionalni politiki KPI in začetek nove faze v reševanju vprašanja nacionalnih manjšin, ki traja tja do leta 1929/30.¹⁰⁵

Slovenski komunisti so načrtovali ustanovitev Zveze slovenskih in hrvatskih kmetov, ločeno od italijanske deželne zveze. Dalje enotno fronto vseh plasti zatirane manjšine in ustanovitev narodnega sveta iz predstavnikov delavsko-kmetijskih odborov. Narodni svet naj bi se izoblikoval v slovensko konstituantno, ki bi prevzela oblast v prehodnem obdobju od demokratične v socialistično slovensko državo. Za koordinacijo dela med Slovenci in Hrvati na obeh straneh rapalske meje je bil predviden poseben biro, sestavljen iz predstavnikov KPI in KPJ, vendar ni bil ustanovljen, najbrž iz bojazni, da bi postal avtonomni organ. Za nas je posebej zanimiv predlog o ustanovitvi posebne partijske organizacije Slovencev in Hrvatov v sklopu KPI, ločeno od organizacije italijanskih komunistov v Julijski krajini. Toda iz virov ni razvidno, da bi bila zares ustanovljena.¹⁰⁶

Večji del predlogov iz teh let ni bil realiziran, in prvi uradni dokument o tem vprašanju je vodstvo KPI sestavilo šele konec leta 1929. To je shema platforme za politično akcijo komunistov v Julijski krajini, ki jo je leta 1930 objavila osrednja partijska revija *Lo Stato operaio*. Ta shema je pomenila velik korak naprej, čeprav v marsičem zožuje dotedanja stališča. Zožuje jih najbrž zaradi napak, ki so se pojavljale na terenu in so izvirale iz nerazumevanja nacionalnega vprašanja. Osnovno načelo o pravici nacionalnih manjšin do samoodločbe in odcepitve od Italije je potrjeno, vendar je konkretizacija tega načela vezana na interese revolucije. »Mi ne podpiramo nacionalnega gibanja«, je rečeno v shemi, »marveč le tistega, ki ima revolucionarno vsebino. To pomeni, da mi vprašanje osvoboditve zatiranih narodov ne presojava z vidika abstraktne pravice, marveč le z vidika realnosti interesov revolucije«. Podpora nacionalnim gibanjem je v shemi ponovno izražena, vendar je izključena vsakršna povezava s slovensko-hrvatskimi nacionalnimi strujami, tudi z narodnorevolucionarno – TIGR – zaradi njene metode individualnega terorja.¹⁰⁷

Verjetno je takšno komunistično stališče vplivalo, da se je na načelo slovenske narodne samoodločbe leta 1926 postavila tudi majhna socialistična Bernotova frakcija, ki se je odcepila od unitaristične SSJ, obnovila

¹⁰⁵ M. Kacin-Wohinz, Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije (1921–1940). Zgodovinski časopis XXXII/1978, str. 279–293; in M. Kacin-Wohinz: O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja v Julijski krajini med obema vojnama (dalje cit. M. Kacin, 10 stališč KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja). Goriški letnik 7 (0980), str. 91–100; cit. str. 92.

¹⁰⁶ M. Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja, str. 93.

¹⁰⁷ Milica Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja, str. 93.

staro glasilu Naprej in privzela staro ime Jugoslovanska socialno demokratska stranka.¹⁰⁸ Ta programska preorientacija male strančice, ki je kmalu izginila, ni imela pomembnejših političnih posledic, razen začasnega političnega pakta za volitve med Bernotovci in komunisti.

Vse komunistično razmišljanje o samostojni združeni Sloveniji, ki mu pa ni sledila nikakršna razbijaška akcija, je imelo v prvi polovici tridesetih let nekaj pozitivnih učinkov.

V analizi programskega opredeljevanja slovenskih političnih subjektov za slovensko narodno samoodločbo je potrebno omeniti, da se je na takšno stališče leta 1925 popolnoma jasno postavila Slovenska republikanska stranka delavcev in kmetov, nastala z združitvijo slovenskih republikancev in avtonomistov, ki sta jih vodila dva pomembna ideologa, Albin Prepeluh in dr. Dragotin Lončar. Stranka je v svojem programu zapisala: »Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev je politična organizacija, ki zasleduje kulturno politične in gospodarsko-socijalne smotre na podlagi prirodnih in zgodovinskih dejstev slovenskega naroda.«¹⁰⁹

Zato poudarja vse, kar tvori bistvo slovenskega človeka: »1. njegov jezik; 2. njegovo verstvo; 3. njegov način mišljenja in čustvovanja, s katerim gleda, pojmuje in usvaja svet. Poleg teh duševnih dobrin se ozira zlasti tudi na gospodarsko stran življenja, ki nam kaže, *da smo Slovenci kmečki in delavski narod*. Na podlagi teh prirodnih in zgodovinskih dejstev si gradimo politično in socialno stavbo v Jugoslaviji, ki naj bo zvezna država na zunaj, z avtonomnimi deli na znotraj. Zahtevamo federativno ureditev države, pri kateri stopajo posamezni deli (pri nas Slovenija) v svobodno zvezo za vse one posle, ki se sporazumno označijo za skupne ter se kot takšni zakonodajno skupno obravnavajo, a njih izvrševanje spada v območje posameznih zveznih držav. Vsa druga javna opravila spadajo zakonodajno in upravno v področje zveznih držav za sebe. Izhajamo s stališča, da je narod izvir in nosilec vse politične moči, to je suveren, zato smo za republikansko državno obliko.«¹¹⁰

Iz tega kristalno jasnega programa veje velika sorodnost z duhom Ivana Cankarja, v čigar krog sta pred vojno spadala Prepeluh in Lončar. Žal se za ta program ne prej ne v tem času na Slovenskem ni mogla najti pomembnejša politična sila. Prepeluh in Lončar sta leta 1925 bila v tesni zvezi z Radićem in njegovo HSS ter sta neprestano poudarjala, da moramo biti Slovenci s Hrvati v dobrih političnih odnosih. Leta 1926 sta se združila v Samostojno kmetско stranko, jo pripravila do tega, da je opustila centralistično stališče, sprejela njun program in se preimenovala v Slovensko kmetско stranko. Toda strankina moč je usihala pred klerikalno ofenzivo.¹¹¹

V drugi polovici dvajsetih let nimamo med odločilnejšimi političnimi

¹⁰⁸ Naprej, 18. januarja 1928.

¹⁰⁹ Brošura Temeljni nauk »Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev«, Ljubljana 1925, str. 3–4.

¹¹⁰ Ravno tam.

¹¹¹ J. Prunk, Radić in Slovenci, Zgodovinski časopis 39/1985, str. 29–31.

silami pomembnejših programskih novosti. Pomembneje je to, da je vodilna politična sila, klerikalna Slovenska ljudska stranka, zaradi prestopa v vladni tabor z velikosrbskimi radikali začela v politični praksi opuščati boj za avtonomno združeno Slovenijo, ne da bi se temu eksplicitno programsko odrekla. Takšna nenačelna politika, kompromisna do Beograda in deklarativno avtonomistična za domačo rabo v Sloveniji, je potem značilna za SLS – z malimi izjemami – do konca stare Jugoslavije, kar je Slovencem kot narodu precej škodovalo, še posebej pa moralnemu in političnemu ugledu SLS.¹¹²

V katoliških vrstah se je že oglašala mlada, levo usmerjena inteligenca – križarji s kritično občutljivostjo za socialno, moralno in narodno vprašanje. Tako je eden iz tega kroga, Božo Vodušek, v svojem članku *Etika in politična misel Slovencev v Križu na gori* pisal: »Propagiranje jugoslovanstva s strani Slovencev med Slovenci je neetično, dokler od strani Srbov ni dana podlaga enakopravnosti. Edino ena plat je etična: ne propagiranje med rojaki, ampak nasprotno med Srbi, kajti tam je ta ideja visoko etična, ker pomeni odrekanje nasilju.« V nadaljevanju kritično obravnava klerikalni avtonomizem in pravi: »Slovenski avtonomistični ideal je lastno politično, kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čutenja in posebne povesti. Ta ideal gradi na krivici in neenakopravnosti, ki jih trpimo, vendar jih ne zavrača s primernim moralnim poudarkom.«

Vodušek zaključuje: »Naša notranja neenakopravnost izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo spočeli najvišjega političnega ideala, ki mu ta naziv pristaja . . . Lastna državna oblika je za narod enak ideal, kakor pa prednica osebna svoboda. Ko bo ideal lastne državne oblike sam po sebi rasel iz vseh nas, se bo vprašanje načina njegove uresničitve samo rešilo . . . V okviru sedanje države je edina rešitev v tem duhu federacija.«¹¹³

Zadnji Voduškovi stavki ilustrativno kažejo značilnost njegovega in drugih podobnih programov za slovensko samoodločbo iz dvajsetih let, v katerih ni opredeljeno, kdo, katera slovenska družbenopolitična sila, in na kakšen način naj to samoodločbo uresniči.

Takšen tok razvoja je izzval mladega, svobodomiselnega, demokratično narodnjaško usmerjenega slovenskega političnega publicista Lojzeta Udeta k poglobljenim in ostrim analizam političnega položaja in k programskim izjavam glede slovenskega narodnega vprašanja v reviji *Mladina*, ki je družila levičarsko narodnjaško in socialistično mladino.

Ude je v svojem analitičnem članku *Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranje-politični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo* izrekel mnogo zelo zadetih ocen, npr.: »Zadnji volilni boj je pokazal, da sta na Slovenskem v principu samo še dve stranki proti ideji

¹¹² J. Prunk, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva*, str. 123.

¹¹³ *Etika in politična misel Slovencev, Križ na gori III/1926/27*, str. 103–109.

samostojne združene Slovenije. To sta SDS in SSJ . . . Druga značilnost zadnjega volilnega boja je, da je SLS začela popuščati v boju za samostojno združeno Slovenijo. Tudi Slovenci doživljamo izkušnjo, da mora stranka, ki se v svoji organizaciji opira v glavnem na cerkveni organizacijski aparat, v obrambi podedovanega sicer pokazati mnogo moči, da more biti precej prilagodljiva novim, živim prizadevanjem za bodočnost, da pa kot revolucionarna stranka ne more vzdržati do zadovoljivega konca. Kratko malo ni duhovno zadosti pripravljena za tak boj, in tudi njena sociološka sestava je kot za revolucionarno stranko preveč heterogena«. ¹¹⁴

Lucidno je poudaril, »da je borba za samostojno združeno Slovenijo revolucionarna borba, in sicer ne samo kot borba za čisto samostojno, od Jugoslavije odcepljeno slovensko državo, na katero Slovenci za zdaj tako še ne mislimo (pravico do nje seveda imamo, in je prav, da jo poudarjamo), temveč kot borba za vsako obliko slovenske samostojnosti, ki se propagira v slovenski javnosti: za široko samoupravno združeno, za avtonomno Slovenijo, za južnoslovansko (oziroma balkansko) federacijo, katere en člen naj bi bili tudi Slovenci«. ¹¹⁵

Nato je razložil, zakaj je to revolucionarna borba: »Prvič, ker realizacija katerekoli teh oblik in stopenj slovenske samostojnosti predstavlja revizijo vidovdanske ustave, in drugič, ker je dvomljivo, da do zadevne revizije ustave more priti legalno«. ¹¹⁶

Daljnovidna je bila njegova ocena, ki jo je zgodovina nato potrdila: »Prva poprevratna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS, je torej končana . . . Druge revolucionarnejše sile morajo nastopiti. Boj za samostojno združeno Slovenijo ne sme biti nikdar več prekinjen.« ¹¹⁷

Za zaključek članka je Ude zapisal nekaj vizionarskih misli, ki kažejo na njegov velik analitično praktični talent: »V zadnjem volilnem boju sta šli s parolo samostojne združene Slovenije v boj stranki dekalistov (to so bili komunisti – op. J. P.) in JSDS, združeni v delavsko-kmečkem republikanskem bloku. Tudi SKS, ki je danes v opoziciji, je v principu za samostojno združeno Slovenijo. Vse to so stranke, ki polagajo težišče pozornosti na socialno delo in boj v ožjem pomenu te besede. Borbo za samostojno združeno Slovenijo je potrebno pravilno uvrstiti v celotno slovensko snovanje, in pokazati pri tem tudi na razne odvisnosti gospodarsko-socialnega položaja od narodnopolitičnega položaja slovenskega ljudstva, to je važna naloga bližnje bodočnosti.« ¹¹⁸

S temi besedami je demokrat Ude anticipiral mnogo tistega, kar so pozneje v tridesetih letih v analizi slovenskega narodnega vprašanja pisali: komunist Edvard Kardelj in slovenski krščanski socialisti. Sam Ude je v

¹¹⁴ Mladina 1927/28, štev. 1, str. 16.

¹¹⁵ Ravno tam, str.

¹¹⁶ Ravno tam, str.

¹¹⁷ Ravno tam, str.

¹¹⁸ Ravno tam, str.

tridesetih letih do propada prve jugoslovanske države družil majhen, a zanimiv krog neodvisne slovenske inteligence okoli lista Slovenija in se je za razliko od svojih programskih pogledov iz dvajsetih let distanciral od delavskega gibanja. Ta krog je kazal poudarjeno senzibilnost za slovensko narodno samoodločbo in zagovarjal politično demokracijo in humaniteto zoper vsa pačenja s strani kateregakoli političnega gibanja.

S šestojanuarsko diktaturo so se politične razmere zelo spremenile. S suspenzom ustave in političnih strank se je zmanjšala politična svoboda in s tem svoboda izražanja političnih programov. Tako imamo prvi dve leti in pol diktature v slovenskem političnem življenju precejšnje mrtvilo. Zanimivo in pomembno je bilo dejstvo, da je slovenski klerikalni tabor doživljal nekaj neprijetnih udarcev s strani režima, čeprav so voditelji razpuščene klerikalne stranke na čelu z dr. Antonom Korošcem sedeli v vladi in podpirali režim: režim je razpustil klerikalno telesno kulturno organizacijo Orel in odtegnil podporo klerikalni zadružni zvezi, kar je klerikalce zelo vznemirilo. Na pritisk slovenskega javnega mnjenja, zlasti svoje baze (kmetov, delavstva in inteligence), se je klerikalno vodstvo odločilo konec poletja 1931, ob uvedbi kraljeve oktroirane ustave in obljubljenih nedemokratskih volitvah, oditi v opozicijo. Na izpraznjeno mesto v centralistično unitarističnem režimu so veselo vskočili slovenski liberalci in mu nato servilno služili skoraj štiri leta. Ob odhodu v opozicijo je dr. Korošec izjavil: »Slovenski narod niso obranili meči, ampak trdna vera v ljudsko pravdo, v prvenstvo duha pred materijo, v končno zmago pravice nad krivico. To vero mu je oznanjala katoliška cerkev, ki jo je globoko vsadila v narodno dušo . . . Po katoliški veri smo člani kulturne zajednice Evrope, iz nje izvira vsa naša narodna moč in naša vera v bodočnost«. ¹¹⁹

Že spomladi leta 1931 je izšla papeška enciklika *Quadragesimo anno*, ki se je izjasnila za korporativistični profašistični družbeni red. Klerikalna stranka se je začela odločno navduševati nad duhom te papeške okrožnice. Takšna njena konservativna, reakcionarna idejnopolična in socialna usmeritev je odbila od stranke njeno delavsko krilo, ki so ga vodili krščanski socialisti. Poleti 1932 je prišlo do dokončnega razcepa med SLS in krščanskimi socialisti, ki so od tega časa dalje samostojen subjekt v slovenskem političnem življenju, ki se usmerja na levo – na socialistično razredno stališče.

Ta novi politični subjekt bo konec tridesetih let nastopil s pomembnimi slovenskimi narodnopolitičnimi programi. S tem razcepom je bilo konec enotnosti slovenskega katoliškega političnega tabora, kar je imelo odločilne posledice za nadaljnji razvoj v ljudskofrontnem in narodnoosvobodilnem obdobju. ¹²⁰

Kot je leta 1921 avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev

¹¹⁹ Slovenec, 29. sept. 1931.

¹²⁰ J. Prunk, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva*, str. 123–124.

sprožila oblikovanje slovenskega političnega avtonomističnega programa, tako je leta 1932, v času najhujšega unitarističnega državnega pritiska, ponesrečena izjava pesnika Otona Župančiča o notranjem bistvu slovenstva sprožila odločne reakcije in afirmacijo slovenstva tako v kulturni sferi kot na narodno političnem programskem nivoju. Župančič je namreč menil, da slovenstvo ne bi utrpelo nobene škode, če bi se odpovedalo samostojnemu jeziku. Pridobilo bi samo na svoji širini. Kot primer na to je navedel Luisa Adamiča, ki je ameriški pisatelj, pa je ostal Slovenec po svojem notranjem bistvu, ki ni povezano z jezikom.

Zanimivo je, da so Župančiča najodločneje zavrnil trije politični subjekti, ki so se ravno takrat začeli afirmirati oziroma ponovno afirmirati.

Na čisto kulturnem planu je to storil Josip Vidmar s svojo knjižico *Kulturni problemi slovenstva*, v kateri je opozoril, da je ravno jezik in iz jezika izvirajoča samosvoja kultura bistvena za narodno identiteto. Zavrnil je unitarno jugoslovanstvo kot nenaravno, nekulturno in nemoralno.

Njegova knjižica je izzvala veliko pozornost in živo prizadeto razpravo, ki je Vidmarjevo pisanje odobraval ali ga zavračala. Naj citiramo samo eno mnenje odobravanja, s katerim bi se mogli identificirati. Izrekel ga je Lojze Ude v oceni Vidmarjeve knjižice v brošuri *Kriza Ljubljanskega zvona*.

»Z občudovanjem priznavam Vidmarju duha velikega poguma, velikega, če ga merim po času, v katerem je ta knjiga izšla, še večjega, če ga merim po tem, kako je pisatelj še pred nekaj leti sodil o boju, v katerega je v zadnjem času sam posegel, in če ga merim po brezobzirnosti, s katero se otrese neljube družbe slovenskega oficialnega naprednjaštva in se postavlja po robu njegovi mrtvaški ideologiji.« Vidmarjeva knjižica je povzročila krizo v Ljubljanskem zvonu, iz katerega je odšla skupina naprednih slovenskih kulturnih delavcev, ki so zavrnil unitarno jugoslovanstvo, se postavili na afirmativno slovensko stališče in s tem zadali vladajočemu taboru liberalne unitaristične buržoazije na Slovenskem hud udarec. Svoja stališča so pojasnili v brošuri *Kriza Ljubljanskega zvona*: »Slovenstvo nam je del vrojene narave in zato samo po sebi umljivo, nujno, nenadomestljivo. Kdor se ga dotika, se dotika naših duhovnih osnov in naše bitnosti, brez katerih nam ni življenja. Brez vere v obstoj naroda in v upravičenost njegovega obstoja ni mogoče solidno delo na narodovo kulturo. Zanihanje slovenstva in tudi mlačnost nasproti njemu nam ne moreta biti v nobeni obliki in v nobenih okoliščinah znak svobodomiselnosti, marveč samo izraz neprebujenosti in malodušja. V velikem spopadu socialnoekonomskih sil današnjih dni bomo stali na strani tistih, ki se bore za pravilnejšo in bolj harmonično ureditev sveta . . .«¹²¹

Ta skupina slovensko usmerjenih demokratičnih kulturnih delavcev je v začetku 1933 ustanovila revijo *Sodobnost*, ki je postala in bila do vojne

¹²¹ *Kriza Ljubljanskega zvona*, Ljubljana 1932, str. 60–61.

pomemben agens kulturnega in političnega delovanja na slovenski demokratični levici.

Temu intelektualnemu krogu programsko precej podoben je bil krog okoli časopisa Slovenija. Nekateri javni delavci, kot npr. L. Ude, so bili precej časa doma v obeh družčinah. Skupini sta se razlikovali po tem, da je bila Slovenija izraziteje politična, čeprav je izjavljala, da ne namerava ustanoviti stranke. Proti koncu tridesetih let pa je bila Sodobnost bolj prokomunistična, Slovenija z Udetom, Mancinom in Mrakom pa do komunistov bolj skeptična.

Toda leta 1932 je kmalu po začetku izhajanja (2. julija) v uvodniku 12. avgusta Slovenija povedala, kaj je zanj slovensko vprašanje: »... z jezikovno-kulturnega stališča in slovenskega vprašanja: Kar smo, to ostanemo; zakaj ubijalci samega sebe, narodni samomorilci nismo in ne bomo, ker bi bilo to nekaj brezumnega... Slovensko vprašanje zato ne more biti drugačno, kakor je bilo pri vseh narodih, ki so bili razbiti, in ne svoji. Kakor pri Italijanih, Nemcih, Srbih itd. gre tudi pri nas za vprašanje zedinjenja in svobode. Slovensko vprašanje je potemtakem narodnopolitično po svojem namenu, a otežkočeno še s tem, da smo majhen narod; zato je to vprašanje zedinjenja in svobode.«¹²²

Leto dni pozneje je Slovenija ves problem še dodatno pojasnila: »Slovenska zavest je temelj, na katerega moramo postaviti državno in jugoslovansko zavest. Vsi računi naših ideologov integralnega jugoslovanstva, ki zahteva v svojem bistvu likvidacijo slovenske narodnosti, slone na tihi predpostavki o slovenski pasivnosti in moralni šibkosti.«¹²³

Drugi subjekt, ki je zavzel jasno afirmativno stališče do slovenstva ob povodu Župančičevega članka, so bili krščansko socialistični intelektualci, zbrani okoli revije Beseda o sodobnih vprašanjih, ki je začela izhajati v zač. leta 1932. France Terseglav je poudaril, »da je jezik substancialna forma in najadekvatnejši zunanji izraz narodnega bistva«. Zapisal je, da je Župančičev predlog, da bi živeli nezavedno narodno življenje – »narodno življenje po notranjem bistvu« – ter brez premislekov žrtvovali svoj jezik, nerealen in nesprejemljiv. S takim pisanjem Župančič zanika smisel Prešerna in vrača ugled Dežmanu.¹²⁴ Takšno stališče krščansko socialističnih intelektualcev se je uveljavilo v krščansko socialističnem gibanju in v njem konec tridesetih let porodilo napredne slovenske politične, konkretno akcijske programe.

Tretji subjekt je bila obnovljena in prenovljena organizacija Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo. Njen novi, mladi ideolog Edvard Kardelj si je za svoj prvi idejno teoretični nastop izbral ravno nacionalno vprašanje v marksistični interpretaciji.

Povod za nastop mu je bil izid Vidmarjeve knjižice Kulturni problemi slovenstva. V nekaj obsežnih nadaljevanjih od konca leta 1932 dalje je v

¹²² Slovenija, 12. avg. 1932.

¹²³ Slovenija, 19. okt. 1933.

¹²⁴ Beseda o sodobnih vprašanjih I/1932, str. 162.

legalni komunistični reviji Književnost objavljaj svoj esej z naslovom Narodno vprašanje kot znanstveno vprašanje. V zelo samozavestnem tonu, kakršen je bil značilen za tedanje komuniste, je kritiziral Vidmarja in njegovo kulturno pojmovanje naroda. Kardelj je poudaril, da je narodno vprašanje »širok kompleksen družbeni pojav, ki zajema celo družbeno nadstavbo.« Avtor v nadaljevanju razvija marksističen nauk o narodu in ga utemeljuje z parafraziranjem Stalinove definicije naroda. Formalno ponavlja tezo, da je po svojem množičnem nosilcu »postalo nacionalno vprašanje v bistvu kmečko vprašanje«, a nato preide na analizo meščanskega nacionalizma, od progresivne faze (Mazzini) do fašizma. Znanstveno spoznanje o nacionalnem problemu je postalo orožje delavskega razreda pri njegovem reševanju. »Zato je za nas ideja naroda borbeno sredstvo za socialno osvoboditev človečanstva.« Po detajlni skici razvoju slovenskega narodnega vprašanja Kardelj zaključuje: »Stališče nas marksistov je, da ima vsak narod pravico na samostojno življenje, toda takšno svobodo je mogoče izbojevati samo z vztrajnim bojem delovnega ljudstva, ker nacionalno vprašanje v svojem jedru ni kulturni temveč socialni problem, pa se zato kot hegemon v tem boju vse bolj afirmira proletariat.«¹²⁵

V takšnem položaju je nastala konec leta tako imenovana Slovenska deklaracija, oziroma punktacije SLS. Punktacije so se ilegalno širile v obliki letaka, kot veliko senzacijo pa jih je 31. decembra 1932 objavil tržaški *Il Piccolo*. Punktacije so ugotavljale, da je slovenski narod razdeljen in razkosen na štiri države: na Jugoslavijo, na Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Zato je njegova temeljna zahteva, da se združi v eno samo politično enoto, ker je mogoče le tako obvarovati in zagotoviti, splošen napredek. Glavnemu delu naroda, ki živi v Jugoslaviji, je postavljena naloga, da za ta ideal neprestano dela, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v Jugoslaviji priboriti samostojen položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila vsem drugim delom naroda, živečim v drugih državah. Zato nam je potrebno: nacionalna individualnost, ime, zastava, etnična skupnost, finančna samostojnost, politična in kulturna svoboda; radikalna socialna zakonodaja, ki more zagotoviti življenjske koristi in harmonično razvijanje vseh potrebnih in produktivnih poklicev, posebno kmečkega in delavskega razreda. Za doseg tega je potrebno, da si Slovenci, Hrvati in Srbi ustvarimo po svobodnem sporazumu in na demokratični podlagi državo samoupravnih enot, katerih ena naj bo Slovenija.¹²⁶

Punktacijski program je, če ga pogledamo dobesedno, zelo radikalen in nosi nedvomno mnogo potez radikalizma drugih punktacijskih programov, zlasti punktacij Kmečko demokratske koalicije iz Zagreba. Iz celotnega družbenopolitičnega konteksta v Sloveniji ob nastanku punktacij in iz poznejše politične poti vodstva SLS je moč zaključiti, da je takšen

¹²⁵ Književnost I/1939/33, str. 236–239.

¹²⁶ Arhiv Socialistične republike Slovenije, Fond: Sresko načelstvo Radovljica, poverljivi spisi 1933, spis 29.

radikalen politični program vodstvu klerikalne stranke vsilila njegova politična baza.

Slovenski liberalci, ki so skupaj z bivšimi kmetijci (brez levega krila) podpirali unitaristični režim, so punktacije in klerikalno vodstvo napadli in ga dolžili separatizma. Nasproti punktaškemu programu so postavili program nove Jugoslovanske nacionalne stranke, ki je trdila, da Srbi, Hrvati in Slovenci tvorijo po svojem poreklu, jeziku, ozemlju in svojih trajnih težnjah, po enakosti zgodovinske usode ter o zavesti o skupnosti enoten jugoslovanski narod. S složnimi naporii vsega ujedinjenega naroda se morajo razvijati in stapljati vse v preteklosti pridobljene kulturne, ekonomske in socialne pridobitve vsakega naroda. Največja narodna pridobitev je jugoslovanska država kot uresničenje narodne misli. Zato mora biti urejena kot edinstvena tvorba in njeno edinstvo neizpremenljivo zajamčeno. Na koncu tega jalovega nacionalnega unitarizma so bile programu dodane še nekatere socialne točke, ki kažejo neokonservativno usmerjenost; npr., da mora država ščititi minimum kmečke posesti in podpirati združništvo. Stranka se je izjasnila za potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov pod pogojem, da država vpliva na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.¹²⁷

Čeprav so v podporo takšnemu programu od leta 1932 začeli organizirati različna gibanja, se ta program in politične sile, ki so ga nosile v Sloveniji, ni mogel uveljaviti. Ta gibanja: Pohod, Borba, Boj z glasilom Prelom – v idejnem in političnem življenju niso pustila večjih sledov in so ob padcu režima JNS spomladi 1935 zamrla. Unitaristični koncepti pri Slovencih in njegovi nosilci, liberalna buržoazija in del malomeščanstva, so s tem doživeli odločilen politični poraz in od tega časa dalje niso več predstavljali pomembnejše politične sile v Sloveniji.¹²⁸

Iz tega časa 1933 izvira znamenit in zanimiv nacionalni program slovenskih komunistov, to je brošura Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda. (Program in zahteve Slovenskega Narodnega Revolucionarnega gibanja [SNR], ki jo je na Dunaju po nalogu CK KPJ napisal tedaj eden vodilnih slovenskih komunistov, član najožjega vodstva KPJ, Lovro Kuhar-Prežihov Voranc). V brošuri je analiziran gospodarski, socialni in najizčrpnjeje politični položaj slovenskega naroda. Pokazani so cilji Slovenskega Narodno Revolucionarnega gibanja (ki je želelo biti neka legalna oblika komunističnega gibanja) in tudi način in naloge za njegovo uresničitev. Kot cilj je postavljena radikalna zahteva: »Oživotvorjenje samoodločbe slovenskega naroda do odcepitve in združitve vseh njegovih delov, ki jih je mednarodni imperializem razkosal in katerega osvoboditev je mogoča samo na načelu samoodločbe narodov.

Slovensko ozemlje sestavljajo vsi tisti kraji, kjer ima slovensko prebi-

¹²⁷ Takšen program so slovenski liberalci pod vodstvom dr. Alberta Kramerja sprejeli na ustanovnem kongresu Jugoslovanske nacionalne stranke 20. julija 1933 – Jutro, 21. julija 1933.

¹²⁸ J. Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva, str. 125.

valstvo večino. O vprašanju razmejitve naj odločuje ljudstvo samo s prosto voljo, brez obzira na sedanje državne ali prejšnje zgodovinske meje.

Medsebojne odnose s sosednimi narodi, Hrvati, Italijani, Nemci in Madžari, naj slovenski narod uredi na podlagi sporazumnega odločanja . . .

Uresničitev in dosega tega cilja je mogoča samo in edino na način, da slovenski narod vzame usodo in oblast v svoje roke in si ustanovi Slovensko delavsko in kmečko republiko.¹²⁹

Nato so našteje neposredne naloge boja za uresničitev tega cilja: boj proti fašističnemu zatiranju, boj proti velikosrbski nadvladi, boj proti pripravljanju nove imperialistične vojne, boj proti gospodarskemu izžemanju Slovenije; boj proti izkoriščanju in razlaščanju kmetov; boj za razdelitev veleposestniške zemlje, boj proti »izgladovanju delavcev, nameščenecv in upokoјencev« – vse v smislu sovjetskega programa.¹³⁰

Brošura SNR pomeni poskus programa KPJ za slovensko narodno vprašanje. Čeprav utesnjena v shemo »narodno-revolucionarnega gibanja«, je zaradi konkretnosti analize položaja na vsem slovenskem ozemlju in pa zaradi svojega ljudskega izraza bila privlačna.¹³¹

Poročilo KPJ za Slovenijo je leto dni pozneje o njej govorilo, da ima več uspeha kot doslej sploh kakšna komunistična brošura.

V tem času je pod pokroviteljstvom kominterne prišlo tudi do pomembne izjave treh komunističnih partij: KPJ, KP Italije in KP Avstrije o slovenskem narodnem vprašanju. Vse tri stranke so potrdile, da ima slovenski narod pravico do samoodločbe in združitve mimo obstoječih imperialističnih meja in da ga omenjene tri KP podpirajo v njegovem boju. Vse tri stranke so uresničitev take zamisli videle v socialistični revoluciji in v sovjetski Evropi. Ta izjava je dobila na konkretnem političnem pomenu v času narodnoosvobodilnega boja med drugo svetovno vojno.

Nova etapa v pripravljanju in osmišljanju slovenskih narodnih programov predstavlja obdobje zadnjih petih let pred drugo svetovno vojno, ki ga moremo po eni strani imenovati obdobje profašističnega režima JRZ, po drugi strani pa tudi obdobje ljudske fronte. Glavna značilnost programov je, da so akcijsko naravnani.

Bivša Slovenska ljudska stranka je poleti 1935 vstopila v Jugoslovansko radikalno zajednico in postala eden stebrov režima. Sprejela je politični program JRZ, to je bil v bistvu radikalski program iz leta 1933, ki je poudarjal narodno in državno edinstvo, dopuščal pa le samoupravo za lokalne in pokrajinske posle, ne da bi pri tem trpelo načelo unitaristične državne ureditve.¹³²

Slovenska klerikalna stranka je poskušala svojo zadrego pojasniti svoji politični bazi. Na velikem ljudskem zborovanju 1. avgusta 1935 v

¹²⁹ Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, Zbrano delo, knj. 10, Ljubljana 1983, str. 52.

¹³⁰ Ravno tam.

¹³¹ J. Pleterški, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, str. 299.

¹³² J. Prunk, Politična koncepcija slovenskega meščanstva, str. 127.

Komendi na Gorenjskem je njen voditelj dr. Marko Natlačen razložil nova klerikalna stališča do političnega položaja in do jugoslovanskega vprašanja. Povedal je, da stranka strogo ločuje pojem jugoslovanskega naroda v državnopravnem in političnem smislu od jugoslovanskega naroda v etničnem smislu: »Jugoslovani v državnopravnem političnem smislu smo vsi, ki smo državljani Jugoslavije, Slovenci, Srbi in Hrvati, vsi jugoslovanski narodi tvorimo jugoslovanski narod v političnem smislu. Jugoslavijo smatramo mi Slovenci kot svojo narodno tvorbo, svojo lastno nacionalno državo, zato se zavedamo tudi dolžnosti, da njeno varnost, njeno celoto in nedotakljivost branimo . . .

Narodno edinstvo ali jugoslovanski narod v etničnem, kulturnem smislu pa pojmuje tako: Srbi, Hrvati in Slovenci so tri narodne edinice, ki ima vsaka svoje osobine, ki se morajo spoštovati in gojiti v jezikovnem, kulturnem ter vsakem drugem pozitivnem pogledu v uradovanju, v javnem življenju, zlasti pa na šolskem polju in to v okviru ideje višje jugoslovanske skupnosti . . .

Dosledno tem načelom odklanjamo in obsojamo vsako hegemonijo enega naroda nad drugim, ne zahtevamo Slovenci v tej skupnosti nikakih privilegijev zase. Treba je, da se uveljavi med nami popolna enakopravnost v verskem, političnem, kulturnem in gospodarskem pogledu. Ker brez nje ne more biti uspešnega harmoničnega razvitka nacionalno-državne celote.¹³³

V tem govorjenju klerikalcev prevladuje nov duh in izrazi, ki so blizu unitarističnemu jugoslovanskemu pojmovanju. Z nobeno besedo ni omenjena stara zahteva SLS – avtonomija Slovenije. Kompromis, ki ga je sklenilo klerikalno vodstvo ob vstopu v JRZ, je bil zanj slab in neperspektiven. Njegova računica, da je zanj pomembno, da je na vladi in da brez zakonsko določene avtonomije lahko neomajno samostojno vlada v Sloveniji, je bila kratkovidna.¹³⁴

Slovenski liberalci, pahnjeni v opozicijo, so se poskušali klerikalnemu prilagajanju državnemu centralizmu zoperstavljati tako, da so svojo napačno narodno sterilno unitaristično stališče in centralizem propagandno gnali do absurda. V tako imenovani Pohorski resoluciji Jugoslovanske nacionalne stranke so poleti 1935 zapisali: »Srbi, Hrvati in Slovenci so v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovanska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čustvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti en del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti.«¹³⁵ S takimi programskimi stališči sta se obe vodilni meščan-

¹³³ Slovenec, 12. avg. 1935.

¹³⁴ J. Prunk, Politčna koncepcija slovenskega meščanstva, str. 128.

¹³⁵ Jutro, 22. avg. 1935.

ski grupaciji, večinska klerikalna in manjša liberalna, znašli v popolni slepi ulici slovenske nacionalne politike.

Pobudo glede oblikovanja novih nacionalnih programov je povzel ljudsko-frontni blok slovenskega političnega življenja, ki je na splošno začel pridobivati na političnem ugledu. To je dobro zaznal že klerikalni politični analitik v Slovincu poleti 1936, ko je zapisal: »Edini, ki se poleg katolicizma bije za bodočnost, je komunizem. Komunizem je tokom svojega dela dobil že toliko oblik, da ga je težko spoznati; najnovejša oblika je Ljudska fronta, ki se je pojavila tudi med Slovenci. Samo dvoje je danes možno: ali bo bodočnost katoliška, ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo ...«¹³⁶

V ljudskofrontnem gibanju so se združevali in razhajali precej različni politični subjekti. Njihov pomen je bil v različnih obdobjih različen in medsebojno vrednotenje posameznih subjektov različno. Konkretno oblike povezovanja in konkretni tekoči politični cilji so se v toku razvoja deloma spreminjali, oziroma so bili konkretni poudarki različno postavljeni. Iz skrbnega študija programov in političnih akcij pa je mogoče le potegniti nekatere konstante. Šlo je za demokratizacijo političnega življenja, za gospodarsko in socialno zaščito in življenjsko perspektivo slovenskega delovnega človeka ter prizadevanje za pravico nacionalne samoodločbe slovenskega naroda. Med ljudskofrontnimi zavezniki so bile precejšnje razlike v pojmovanju demokracije in socialne svobode, precej različno je bilo njihovo pojmovanje konkretnih političnih ukrepov za doseg skupnih ciljev, torej različnost predlagane in uporabljane strategije in taktike. Še najbolj so si bili zavezniki enotni oziroma blizu glede vprašanja slovenske narodne samoodločbe.

Vsi ljudskofrontni subjekti bi zaslužili vsak svojo pozornost in obdelavo, ker pa v tem kontekstu to ni mogoče, bomo predstavili nacionalne programe samo najvažnejših: komunistov, krščanskih socialistov in narodno-demokratskih levičarjev – Sokolov.

Na začetku ljudskofrontnega povezovanja je zanimiv narodni program slovenskih mačkovcev, skupine demokratičnih politikov (Lončar, Prepeluh, Dobovišek) iz bivše SDS in SKS, ki niso vstopili v JNS, pač pa so se poskušali naslanjati na dr. Mačka in v Sloveniji izpeljati Mačku podoben kmečko demokratični, protiklerikalni in avtonomistični program. Skupina je od 15. avgusta 1935 izdajala časopis Slovenska zemlja, ki je v prvi številki prinesel svoj program: »Slovenska skupnost je po svoji večini kmečko-delavska in tej naj pripada tudi vsa gospodarska in politična moč. Njej naj se pridružijo tudi drugi stanovi. Verstvo naj bo svobodno in neodvisno od države, znanost naj bo svobodna kakor tudi umetnost. Hrvaško kmečko gibanje, ki ga je začel Radić, je jedro, okrog katerega naj se zberejo tudi Slovenci in Srbi. Vsak samostojen v svoji hiši, a vsi združeni v boju za narodno in ljudsko pravico.«¹³⁷

¹³⁶ Slovenec, 26. julija 1936.

¹³⁷ Slovenska zemlja, 15. avg. 1935.

Odnosi med slovenskimi mačkovci in slovensko komunistično stranko so delili splošno usodo odnosov med KPJ in Mačkovsko HSS. V začetku ljudskofrontnega zbliževanja so komunisti mačkovce ocenjevali zelo pozitivno, konec leta 1939 pa sta se oba politična subjekta popolnoma razšla.

Ko smo že omenjali komuniste kot najbolj dinamičen in odločen subjekt v ljudskofrontnem gibanju, je pomembno, da si ogledamo njihov nacionalni program. V začetku ljudskofrontnega gibanja so komunisti zaradi nove mednarodne politične konstelacije opustili svoj program o razbijanju Jugoslavije in o izločanju posameznih nacionalnih delavsko kmečkih republik iz njenega okvira. Ljudskofrontna strategija komunistov je temeljila v oceni, da je lahko Jugoslavija jez proti fašističnim in nacističnim agresivnim apetitom. Zato je potrebno Jugoslavijo okrepiti, to pa je moč storiti le, če bodo njeni narodi v njej zadovoljni. Potrebno jim je omogočiti princip samoodločbe v federativni jugoslovanski državi.

Ljudskofrontna politika je prinesla spremembe v gledanju na slovensko narodno vprašanje tudi med slovenskimi komunisti v Julijski krajini. Novembra 1935 je bil sklenjen akcijski pakt med KPI in narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov – TIGR. V njem so bila potrjena dotedanja načela in KPI se je obvezala, da se bo borila za uresničitev samoodločbe in odcepitve jugoslovanske manjšine. Bistvo pakta pa je bila obveza skupnega boja za vsakdanje narodne in socialne pravice manjšine, boja proti fašizmu in proti vojni in s tem v zvezi obveza za ustanovitev slovenskohrvaške ljudske fronte v Julijski krajini v povezavi z italijansko ljudsko fronto. Pakt je bil edini sporazum, ki ga je KPI pred vojno podpisala s kakšno nedelavsko organizacijo. Bil je logična posledica razvoja komunistične politike na nacionalnem področju. Parola o Zedinjeni Sloveniji v paktu ni omenjena, in tudi list Ljudske fronte, ki so ga na osnovi pakta izdajali narodni revolucionarji, povezuje nacionalno osvoboditev manjšine s proletarsko revolucijo v Italiji. Očitno je, da je ljudskofrontna politika narekovala gesla, sprejemljiva za najširše sloje manjšine in vse italijanske antifašistične struje. Sicer pa je geslo o odcepitvi vsebovalo vse možnosti, tudi združeno Slovenijo.¹³⁸

Komunist Pinko Tomažič, ki je v letih 1937–40 poskušal ustvarjati protifašistično fronto na Primorskem, je glede narodnega vprašanja propagiral parolo o združeni sovjetski republiki Sloveniji, kakor je moč razbrati iz spominskih virov in njegovega poslovnega pisma tovarišem.¹³⁹

Slovenski komunisti so o tem jasno spregovorili v manifestu: »Delavci, delovno ljudstvo, Slovenci«, ki so ga izdali ob »Ustanovnem kongresu KPS« aprila 1937. Manifest je napisal Edvard Kardelj po predhodnem konsultiranju s Prežihovim Vorancem in drugimi vodilnimi komunisti na Dunaju in v Parizu. V kratkem, konciznem in v lepem jeziku napisanem manifestu KPS pravilno ugotavlja: »Slovenski narod je med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika združenih vojnih hujskačev najbolj

¹³⁸ Milica Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja v Julijski krajini, str. 98.

¹³⁹ Ravno, tam, str. 99.

ogroža. Slovenija leži na križišču, kjer se sekajo pot na Balkan in odtod dalje na Bagdad, pot iz srednje Evrope preko Trsta na Sredozemsko morje ter pot iz Italije v Podonavje. To jasno dokazuje njeno veliko važnost tako za Hitlerja kot za Mussolinija in nobenega dvoma ni, da je Slovenija ena tistih dežel, po kateri nameravajo fašistični roparji najprej stegniti roke . . . » Nato ugotavlja naprej: »Jugoslovanski del, četudi je zatiran, je danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in v Avstriji. Ako bi se fašističnim osvajalcem posrečilo razkosati tudi ta del, bi bil to za ves narod udarec v srce. Razkosan, razbit bi tem laže podlegel nasilnim fašističnim raznarodovalnim metodam, ki po svoji brezobzirnosti in po svojem cinizmu nimajo primere v zgodovini.«

Manifest zato poudarja, da sta bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države. Za dosego tega je treba sklicati konstituantno, ki naj odloči o obliki bodočega sožitja narodov današnje Jugoslavije.

»Slovenski narod mora dobiti svoj lastni demokratično izvoljeni parlament. Treba je podpreti boj slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji idr. za svoje narodne pravice, kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojega starega cilja: Združene in svobodne Slovenije.«¹⁴⁰

Takšen program je bil seveda popolnoma sprejemljiv za ljudsko-frontne zaveznike in ugotoviti moremo, da je ravno ta kristalno razčiščen pogled na narodno vprašanje in pa komunistično zagotovilo o spoštovanju demokratičnosti in svobode izpovedovanja svetovnega nazora odprl komunistom pot do zveznikov.

Demokratični Sokoli so neke vrste svoj načelni narodni politični program izrazili v članku Josipa Rusa *Narodnost*, država sokolstvo v reviji *Sokol*, januarja 1938.

Tu je med drugim zanimivo formulirana definicija o narodu in državi: »Narodna skupnost je samorodna, določena po svoji posebni prirodni in kulturni enotnosti. Narod je samonikla, zaključena, samosvoja stvarna celota. Sledi dejstvo, da narod ni država in še bolj očitno dejstvo, da država ni narod. Država je, kakor nam dovolj nazorno kaže Avstrija, oblika reda določene ljudske skupine. Ni nujno, da je ta ljudska skupina narod, je pa nasprotno nujno, da ima vsak neodvisen narod svojo samostojno organizacijo reda, svojo lastno državo. Ljudstvo, narod, kakor vidimo, je živa delujoča sila, država samo organizacija te sile *in nič več*. Zato vidimo, da si narod sam izbira obliko svoje skupnosti, je menja, izpreminja, ne da bi se sam izpremenil in da bi mogel izpremeniti svoje bistvo. Zato more biti pravilno samo to, da narod sam odločuje o svojem državnem redu, o svoji državni obliki. Narod je suveren, po njem je

¹⁴⁰ Manifest ustanovnega kongresa KPS. Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, str. 274–276.

država suverena . . . Državna moč ni sama od sebe. Država ne ustvarja sama in nima svoje lastne moči . . . »

Članek v ezopskem jeziku dokaj jasno in razumljivo polemizira z ureditvijo tedanje jugoslovanske države in se postavlja na stališče narodne samoodločbe. Konkreten političen program je med demokratičnimi Sokoli dozorel v naslednjih treh letih.¹⁴¹

Svoj narodnopolitični program so podali leta 1938 tudi krščanski socialisti. Med njimi je bil navzoč v preteklih letih živ idejni in politični razvoj in zlasti od začetka leta 1938 z izhajanjem revije *Dejanje* intenzivno poglobljeno zanimanje za slovensko narodno vprašanje, ki ga je mlada krščansko socialistična inteligenca pojmovala celovito, antropološko, gospodarsko, socialno-kulturno in, kot je poudarjala, bistveno politično.¹⁴²

Pod takšnim idejnopolitičnim vplivom se je krščansko socialistični sindikat, Jugoslovanska strokovna zveza, odločil na velikem nadstrankarskem narodnem taboru v Kamniku 4. septembra 1938 ob odkritju spominške plošče generalu Rudolfu Maistru podati svojo narodnopolitično izjavo. Predstavnik krščanskih socialistov je na zborovanju izjavil, da »krščanskosocialistično delavstvo, ki se udeležuje proslave 20. obletnice Jugoslavije, poudarja, ljubi svojo državo, ker združuje jugoslovanske narode in tako predstavlja ideal, za katerega je delal vse življenje oče krščanskosocialističnega delavstva dr. J. Ev. Krek. Zato krščanski socialisti poudarjajo:

1. da se bodo borili za svobodnost slovenskega naroda in neodvisnost države, katere bistveni sestavni del je tudi slovenski narod;

2. borili se bodo, da bo slovenski narod postal gospodarsko neodvisen in močan in da bo delovno ljudstvo zavzelo položaj, ki mu pripada;

3. z vso močjo bo odbijalo napade od zunaj in od znotraj, ki bi utegnili škodovati slovenski narodni samobitnosti in demokraciji;

4. odločno bodo delali za to, da bo Jugoslavija dobra in-pravična mati vsemu slovenskemu, hrvaškemu in srbskemu delovnemu ljudstvu, ki naj v njej reši tudi najtežje: socialno vprašanje.

Ob tej priliki krščanski socialisti zahtevajo, naj državno vodstvo stori vse, da odvrne nevarnost vojne!¹⁴³

Vodstvo krščanskosocialističnega gibanja je to izjavo 15. septembra imenovalo svoj narodni, socialni, gospodarski in politični program.¹⁴⁴

Zanimivo bi bilo spoznati vsa tista preudarjanja, o katerih so glede programa narodne avtonomije in samoodločbe razpravljali v vrhu klerikalne stranke, pa jih ta zaradi svoje zavezanosti režimu JRZ ni mogla objaviti. Nedvomno jim je moralo biti jasno, da izgubljajo vpliv v narodni politiki.

¹⁴¹ Sokol, vestnik sokolskih žup Ljubljana, Maribor, Novo mesto III/januar 1938, str. 3.

¹⁴² Grb. – (Grafenauer Bogo), Struktura slovenskega vprašanja. *Dejanje* I/1938, str. 104–105.

¹⁴³ Delavska pravica, 8. sept. 1938.

¹⁴⁴ Delavska pravica, 15. sept. 1938.

Zato je spomladi leta 1938 s svojim narodnim programom nastopila mlada klerofašistična intelektualna elita, zbrana okoli dr. Lamberta Ehrlicha in revije Straža v viharju. V nekaj točkah svojega političnega programa se je dotaknila tudi narodnega vprašanja, o katerem je izjavila: »... 3. hočemo ohraniti in okrepiti slovenstvo na zemlji, ki jo ima slovenski narod v posesti, skrbeti za povezanost vseh raztresenih udov slovenske družine, gojiti do največje mere možnosti duhovno in snovno kulturo slovenskega naroda in ohraniti v slovenstvu katolicizem kot njegovo bistveno oznako; 4. hočemo slovenstvo neokrnjeno organsko vključiti v našo državno skupnost velike in močne krščanske Jugoslavije« . . . ¹⁴⁵

Čeprav med njenim narodnim programom in programom posameznih političnih skupin iz ljudske fronte ni tako velikih razlik – vsi so poudarjali slovensko narodno samobitnost, pravico do svobode in avtonomije v okviru preurejene jugoslovanske države – pa je bila velika, nepremostljiva razlika v drugih pogledih: na politično demokracijo, na kulturo, na pomen ideološkega faktorja in na socialno vprašanje. Klerofašistični stražarji so bili v socialnem pogledu za reakcionarni korporativistični sistem, glede vprašanja politične ureditve so bili pristaši avtoritarnega principa, v kulturnem in javnem življenju pa so zahtevali ideološko ekskluzivnost. Večina ljudskofrontnih političnih skupin je bila za načelo široke parlamentarne politične demokracije in za korenito socialno preobrazbo družbe, v kateri naj pride oblast v roke delovnega ljudstva. Tako so postala v odločilnih letih pred koncem prve jugoslovanske države socialno vprašanje, vprašanje socialne preobrazbe in svobode, vprašanje politične demokracije ter vprašanje ideološke strpnosti in svobode tista vprašanja, na katerih je potekala politična diferenciacija na Slovenskem in novo zbiranje za narodno in socialno osvobodilni boj.

Trije narodno politični programi treh najvažnejših političnih subjektov ljudskofrontnega gibanja iz l. 1939, ki so zelo določno in originalno formulirani ter radikalni v svojih zahtevah, imajo še neko pomembno novost: opredeljujejo tudi poti in nosilce za uresničitev narodnega programa. Pri naštevanju konkretnih poti in nosilcev so opazne razlike v širini pojmovanja demokratičnih subjektov in v pojmovanju osvoboditvenega procesa.

Tako je Sperans v svoji znameniti knjigi Razvoj slovenskega narodnega vprašanja iz začetka l. 1939, ko je nakazoval perspektive in poti slovenskega naroda, poudaril, da je delavski razred vodilna sila v sedanji fazi družbenega razvoja. Ta njegova vodilna vloga pa se mora prvenstveno izraziti v njegovi sposobnosti, da brani demokratične in socialne interese delovnega človeka na vasi, pa tudi srednjih slojev . . . Taka vloga delavskega razreda oziroma njegove avantgarde ustvarja pogoje za čvrsto strnitev demokratičnega bloka slovenskih ljudskih množic, ki bo hkrati

¹⁴⁵ Straža v viharju, 14. aprila 1938.

predstavljal ljudsko vojsko v obrambi obstoja slovenskega naroda in realiziranja gesla, ki ga je postavilo že 1848. leto.¹⁴⁶

O slovenskem narodnem programu pa je ponovil tisto iz manifesta slovenskemu narodu iz leta 1937: »Vsi štirje deli slovenskega naroda imajo skupen končni narodnoosvobodilni cilj in skupnega glavnega sovražnika: središče imperialistične reakcije, na katerega se tudi pri nas opira buržoazija vladajočih narodov. Konkretna pota slovenske narodne politike pa morajo biti nujno drugačna za vsak del slovenskega naroda posebej . . . V Jugoslaviji imajo pred seboj najvažnejšo nalogo, priboriti si morajo tak položaj, da bo ta del Slovencev postal privlačno središče vsega slovenskega naroda in obenem opora ostalim Slovincem v njihovem demokratičnem boju za svobodo. Jugoslavija ima pomen za Slovence in za ostale narode v njej samo, ako so v njej zajamčeni: njihova enakopravnost in zaščita njihove nacionalne neodvisnosti ter pogoji za njihov skupni družbeni napredek.«¹⁴⁷

Program slovenskih narodnih demokratov (Ude) je prineslo njihovo glasilo Slovenija v daljšem članku v štirih nadaljevanjih, spomladi 1939. Program je točno konstatiral, da smo Slovenci ob ustanovitvi skupne jugoslovanske države bili brez političnega koncepta, brez prave volje do polnega političnega življenja v državi kot državni narod in brez zavesti o tem, kaj hočemo in kaj je naša zgodovinska naloga v tej državi.¹⁴⁸ »Unitaristično jugoslovanstvo postaja vse bolj anarhonizem in ideološko sredstvo za vzdrževanje in opravičevanje vladnih sestavov, ki so po svoji zamisli centralistični. Centralizem stoji in pada z unitaristično hegemonistično idejo velikosrbstva, ki je v stvari identična z jugoslovanskim integralizmom.¹⁴⁹ . . . Slovenci hočemo biti kot celota enakopravni kot državni narod, kot nosilci državne misli in državne oblasti. Enakopravnost v državi pa za nas pomeni, da čutimo kot narod vse svoje življenjske pravice popolnoma zavarovane, da imamo vsa ustavna poroštva, da nam jih nihče ne more vzeti . . . Vse politične in ustavne pravice, ki jih zahtevamo, so samo poroštvo za to enakopravnost, pa bodi, da jih kdo imenuje avtonomija ali federacija. Tako resnično enakopravnost je mogoče urediti le v svobodnem sporazumu med prizadetimi narodi, ker pravice do nje ne sprejemamo od države, država smo mi sami, njeni narodi.«¹⁵⁰ Z zahtevanjem pravice državnega naroda »ne služimo samo sebi, ampak tudi državi in njeni prihodnosti.«¹⁵¹

Najbolj originalen je bil program krščansko socialističnih intelektualcev, ki ga je podal njihov ideolog narodnega vprašanja Bogo Grafenauer. Pri njem je, kar je odlika, analiza slovenskega narodnega vprašanja temeljito zgodovinsko podprta, saj je bil avtor šolan, široko razgledan

¹⁴⁶ Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1957, str. 388.

¹⁴⁷ Ravno tam, str. 389–390.

¹⁴⁸ Slovenija, 7. marca 1939.

¹⁴⁹ Slovenija, 17. marca 1939.

¹⁵⁰ Slovenija, 31. marca 1939.

¹⁵¹ Slovenija, 7. aprila 1939.

zgodovinar. Konkretno je slovenski položaj opredelil takole: »Slovence veže na Jugoslavijo trajna vez: 1. zemljepisna usmerjenost večine našega ozemlja, 2. narodnostna zveza z ostalimi južnimi Slovani – slovensko hrvaška meja od Buzeta v Istri do Mure je namreč edina meja, kjer se naslanjamo na narodnostno soroden element – in 3. misel, da smo sami v današnjem položaju prešibki, da bi se mogli vzdržati v boju za tako važno ozemlje, kakor je naše, in da zato rabimo ožje zveze z edinim sorodnim elementom, ki se ga dotikamo. A kljub temu, da smo zaradi teh vzrokov odločni boriti se za močno Jugoslavijo, je treba pripomniti, da mora imeti Slovenija v Jugoslaviji svoj poseben položaj, ker tak položaj zahteva že narava slovenskega ozemlja. To namreč nima važnosti samo za Balkan (zgodovina je pokazala, da so prav tu vrata za vdor na Balkan kot v Panonijo in Italijo), marveč tudi svojo stalno važno vlogo v Srednji Evropi, ki ji po velikem delu pripada. Tej vlogi Slovenija ne more ustrezati zgolj kot podrejena edinica centralistično urejene, po večini balkanske države, marveč samo kot njen del z velikimi avtonomističnimi pooblastili.«¹⁵² Grafenauer je svojo programsko misel razvil naprej in poudaril, »da naš boj za Jugoslavijo ni v nikakršnem nasprotju z našim prepričanjem o narodni samobitnosti Slovencev, ki nam je kot naravna in zgodovinska resnica nedotakljiva podlaga za vse naše delo. Prepričani smo, da bi mogli v Jugoslaviji vsi trije narodi, ki so se združili v njej na principu narodne samoodločbe, nemoteno razvijati svojo narodno samobitnost.«¹⁵³

V zaključnih delih programa je poskušal ugotoviti, kaj je potrebno storiti za dosego teh ciljev, in naštel: okrepitev narodne zavesti, načrtno ozdravljanje slovenskih gospodarskih razmer, in končno zelo pomembna naloga združitve slovenske narodne skupnosti.

Nazadnje še opredeli na novo postavljeno slovensko narodno skupnost: »Ne moremo se izogniti vprašanju ideološke politične organizacije. Ta tip kombinirane politične razdeljenosti skoro nujno privede s seboj obravnavanje majhnih političnih sporov na svetovnonazorski bazi in ponižanje ter zlorabo ideoloških vrednot v dnevni politični borbi, ki se zastruje s tem do skrajnosti . . . V našem položaju je zaenkrat glavna konkretna zahteva pač ta, da mora imeti vse politično delo pred očmi vse narodne interese, ne pa samo interesov posameznih strank ali celo ožjih skupin. In druga, da je treba odstraniti zlorabo ideoloških vrednot v politiki in poskrbeti za politično vzgojo ljudstva. Pri svojem mnenju se dobro zavedam, da bo ostala tako strankarska kakor svetovnonazorska diferenciacija. Zavirati jo s kakimi totalitarizmi imam za napačno, ker me zgodovina uči, da so si Slovenci priborili svoje največje politične pridobitve v znamenju demokracije.«¹⁵⁴

Zadnje misli o odpravi ideološke prevlade v politiki in javnem življe-

¹⁵² Bogo Grafenauer, Slovensko vprašanje, Bohinjski teden 1939, Ljubljana 1939, str. 114.

¹⁵³ Ravno tam, str. 115.

¹⁵⁴ Ravno tam.

nju so zelo pomembne. Z njimi se je mlada krščansko socialistična inteligenca povzpela do novega naprednejšega življenjskega pojmovanja politike, ki je zavračala tisto nesrečno Mahničovo pojmovanje politike, pri katerem je ideološka norma bila predpostavljena življenju. S tem je bil sklenjen celo več kot polstoletni lok nekega političnega pojmovanja in delovanja, ki je žal Slovencem povzročil mnogo nadlog. Druga politična gibanja na Slovenskem, ki so v svoji politiki tudi predpostavljala pomen ideološkega, so se morala v naslednjih zgodovinskih preizkušnjah še dokazati, ali sprejemajo takšno novo politično filozofijo.

S takim gledanjem so bili krščanski socialisti tisti, ki so reševali, kar je bilo moč pozitivnega rešiti iz dolgoletne močne katoliške tradicije, ki ji je bila zavezana večina Slovencev.

Programske misli iz Speransove knjige in Grafenauerjevega referata so odločilno vplivale na dvojne programskih dokumentov, komunističnega in krščansko socialističnega s konca leta 1939. Oba dokumenta sta najbolj adekvaten strnjen izraz komunističnih oziroma krščansko socialističnih programskih pogledov. Oba dokumenta nosita celo enake naslove: »Kaj hočemo«. Prvi komunistični je tiskan letak Zveze delovnega ljudstva Slovenije, krščansko socialistični pa je objavljen v obliki šapirografiranega vestnika Slovenska politika. Oba dokumenta, nekako zadnja narodnoprogramska dokumenta slovenskih komunistov in krščanskih socialistov pred okupacijo, vsebujeta skoraj identične narodno in socialnopolitične zahteve. Deloma se razlikujeta v pojmovanju širine nosilnega subjekta političnega osvobajanja slovenskega naroda, kar je pač pogojeno z različno komunistično in krščansko socialistično politično antropologijo.¹⁵⁵

¹⁵⁵ J. Prunk, Vestnik Slovenska politika. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII/1983, str. 155–165.

(Se nadaljuje)

JANKO PRUNK

Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (3)

Z okupacijo se začenja na slovenskem nova zgodovinska dialektika. Ena najpomembnejših značilnosti le-te je oborožena revolucionarna borba za realizacijo popolne slovenske narodne in socialne osvoboditve, torej za realizacijo političnih programov najbolj progresivnih političnih sil izpred vojne. V teh prizadevanjih je slovenski narod pokazal veliko narodno samozavest in jo udejanjal s tako odločno akcijo, ki je potrdila, da so tudi v malem slovenskem narodu močno zakoreninjene tiste eminentne lastnosti, ki jih imajo vsi razviti narodi, to pa so: volja po samobitnosti, enakopravnosti, samoodločanju in vsestranskem razvoju.

Kljub temu, da je obdobje narodnoosvobodilnega boja oziroma Osvobodilne fronte predvsem doba neposrednega boja za realizacijo idealnega slovenskega programa svobodne demokratične zedinjene Slovenije, je zelo zanimivo pogledati tudi programske izjave o slovenskem narodnem vprašanju, ki so jih v času boja dajali razni pomembnejši dejavniki v narodnoosvobodilnem boju, med njimi vodstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, vodstva oziroma zastopniki posameznih v njej združenih političnih skupin in posameznikov, in tudi slovenska kontrarevolucija, ki se je pojavila med NOB.

Položaj, ki so se v njem znašli Slovenci, se je vse bolj razločno oblikoval v alternativno: ali se brez odpora prepustiti nevarnosti, da kot narod enkrat za vselej zginejo, ali pa da v tem času najtežje preizkušnje na razvalinah sistemov, ki so jim to dotlej preprečevali, v revolucionarnem boju zastavijo vse svoje moči in svoje narodno vprašanje enkrat za vselej rešijo. To alternativo je izrazil Kidričev članek »Naša nesreča in naša vera« v prvi številki Slovenskega poročevalca, maja 1941. V njem je najprej govor o najhujši katastrofi, ki je doletela slovenski narod, nato pa oznanja vero v osvobajanje in združitev slovenskega naroda, v slogo in enotnost, osvoboditev in popolno samoodločbo vseh zaslužjenih narodov Jugoslavije in Balkana.¹⁵⁶

Problem osvoboditve in samoodločbe slovenskega naroda je bil od

¹⁵⁶ Slovenski poročevalec, štev. 1, maja 1941 – ponatis v: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1 (dalje cit.: Dokumenti), Ljubljana 1962, str. 35–37.

prvega trenutka naprej zavestno in dejansko neločljivo povezan z zahtevo po njegovi združitvi. Lahko bi rekli, da je v zavesti slovenskega človeka združitev stala na prvem mestu in se v veliki meri približevala tudi pojmu samoodločbe.¹⁵⁷

Sredi junija 1941, še pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo, je slovenska Protiimperialistična fronta na svojem prvem plenumu 15. junija sprejela svoj narodni program, tako imenovana Gesla našega osvobodilnega boja, kot jih je predlagal Boris Kidrič: »1. Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi!« Ta točka je imela še eksplicitno razlago: »Kdor izrecno ne priznava slovenskemu in slehernemu drugemu narodu te pravice v njeni celoti, se potvarja, če pravi, da je bojevnik proti imperializmu; ostaja na takih ali drugačnih postojankah imperializma, pa naj se še tako peni v »osvobodilnih frazah«. Naslednje tri točke samo precizirajo v danem položaju obseg in poti slovenske narodne osvoboditve; »2. Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence!; 3. Sloga in enotnost zaslužjenih narodov Jugoslavije in vsega Balkana v njihovem boju za osvoboditev!; 4. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilnem boju slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov; ona nam je vzor enakopravnega sožitja med narodi, njihove sloge in pogojev za njihov neomajen narodni razvoj brez nacionalnega zatiranja in brez kitajskega zidu med narodi!«¹⁵⁸

Za razumevanje našega konteksta in v izogib pripombam in očitkom o nepoznavanju oziroma nerazumevanju zadnjih misli Komunistične partije Slovenije pri njeni odločitvi za narodno osvobodilni boj, je potrebno reči naslednje:

Komunistična partija Slovenije, vodilna idejna in politična sila v Osvobodilni fronti je bila ves čas obstoja OF na stališču leninistične ideologije in je v svoji politični ontologiji imela zamišljeno docela monolitno socialistično družbo. Toda zelo objektivno je ocenjevala družbenopolitično konstelacijo, in vse svoje napore, strategijo in taktiko usmerjala k prvi in najneposrednejši nalogi, k boju proti fašizmu in za narodno osvoboditev, kar je bilo popolnoma v skladu z nalogami mednarodnega komunističnega gibanja.

Takšno vlogo in namen so Komunistični partiji Slovenije priznavali vsi njeni zavezniki v Osvobodilni fronti, in tu ter v programskih stališčih med njimi ni prihajalo do razhajanj, ki so se kdaj pojavljala glede vprašanj metod boja zoper nasprotnike OF ter oblik in tempa socialne preobrazbe, kakor so tedaj imenovali socialistično revolucijo.

Osvobodilna fronta je nastala in se razvijala v času velikega svetovnega protifašističnega boja, ko je bil slovenski narod okupiran, razkosan

¹⁵⁷ Janko Pleterški, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovence (dalje cit: OF in program Zedinjene Slovenije). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI/1966, str. 235.

¹⁵⁸ Slovenski poročevalec šte. 4, 22. junija 1941, ponatisnjeno v Dokumentih ljudske revolucije, knjiga 1, Ljubljana 1962, str. 42–43.

in obsojen na smrt in ni je bilo med starimi slovenskimi političnimi silami nobene, ki bi bila voljna in sposobna organizirati narodni odpor. Tega je organizirala KPS z Osvobodilno fronto. Primarni cilj: narodno osvoboditev je KPS jasno poudarjala ves čas narodnoosvobodilnega boja. Tako je v Kidričevem članku »Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte« v glasilu KPS Delu, septembra 1941, izpostavljena temeljna naloga Osvobodilne fronte: »Doprinesti vse, kar je v slovenskih močeh, k zlomu nemškega in italijanskega fašizma, doseči nacionalno osvoboditev in združitev vseh Slovencev.«¹⁵⁹

Ob osnovanju Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora 16. septembra 1941 je B. Kidrič napisal članek o pomenu tega osnovanja. V kratkem članku¹⁶⁰ je zapisal misel, ki izpričuje nacionalni program osvobodilnega boja in SNOO: »Prvič so ti ukrepi (odloki SNOO – op. J.P.) prvi korak k izpostavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti še v večji moči in sijaju kakor kdaj koli popreje. Objavljeni ukrepi so prvi znaki nove slovenske oblasti, ki se z naraščajočo avtoriteto javlja v Osvobodilni fronti.«

V začetku novembra 1941 je Centralni komite Komunistične partije Slovenije izdal komunike o odnosu KPS do slovenskega narodnega vprašanja. V njem je zavračal obrekovanja svojih političnih nasprotnikov, da so komunisti nacionalno ravnodušni. Ugotavljal je, da se je KP v Sloveniji že pred vojno jasno izrekla o pravici slovenskega naroda in združitev, kar je potrdila tudi Kominternina in njeni sekciji KPI in KPA, in tako se danes kompetenca in akcija KPS razteza tudi na primorske in koroške Slovence. V letaku je tudi povedano, da sta bili KPS in KPJ ob okupaciji edina vez med razkosanimi jugoslovanskimi narodi in da sta prvi prišli z geslom o slogi in enotnosti narodov Jugoslavije. V zadnji od enajstih točk Komunique zagotavlja: »Kmalu po zlomu Jugoslavije in še pred napadom fašistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, se je kompetenca Komunistične partije Slovenije kot sestavnega dela Komunistične partije Jugoslavije razširila na primorsko in koroško slovensko ozemlje. Vsaka misel, da bi KPS 'odstopila' Trst in Maribor ali pa da bi KPS mogla zatajiti katero koli slovensko nacionalno pravico, je potemtakem popoln nesmisel. Res pa je narobe, da zahteva pristni proletarski internacionalizem, ki ga zastopa Komunistična internacionala, vse pravice za slovenski narod in njegov razvoj ter popolno jamstvo do razvoja, in upravičenega razmaha stoletja tlačenege slovenskega rodu ne bo mogla nikoli več ter v nobenem pogledu ovirati imperialistična tujčeva peta.«¹⁶¹

V narodnem programu Osvobodilne fronte je bil od vsega začetka jasno načrtan cilj: zedinjena, svobodna Slovenija in poudarjena vizija te svobodne Slovenije v neki zvezi oziroma skupnosti svobodnih in enakopravnih jugoslovanskih narodov. Svojo predstavo o bodoči jugoslovanski

¹⁵⁹ Boris Kidrič, Zbrano delo, I. knj., Ljubljana 1978, str. 160.

¹⁶⁰ Izšel v Slovenskem poročevalcu, štev. 18, 20. september 1941.

¹⁶¹ Slovenski poročevalec, štev. 24, 8. november 1941.

državi oziroma mestu in vlogi Slovenije v njej je OF gradila in modificirala postopoma, z razmahom narodnoosvobodilnega boja in s soočanjem s svojimi političnimi nasprotniki, ki so ji očitali, da ni za Jugoslavijo.

Tako je v jeseni 1941 ena od mihajlovičevskih meščanskih skupin v Sloveniji, Nagodetova »Stara pravda«, (ki je bila takrat še članica OF, kmalu pa iz nje izključena), izdala letak, v katerem je pozivala Slovence, naj z bojkotom javnih lokalov počastijo praznik jugoslovanskega zedinjenja 1. decembra. Na letaku je tudi zapisala: »S svojim vedenjem bomo izpričali neomajno zvestobo jugoslovanski ideji, ki bo po tej preizkušnji zažarela močnejše kot kdaj prej. Ni več strankarskih razlik med nami, vsi smo zdaj bratje. Naša srca in naše oči so zdaj obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.«¹⁶²

Vodstvo Osvobodilne fronte je reagiralo s svojim pozivom na bojkot lokalov in s svojo obrazložitvijo v članku v Slovenskem poročevalcu, ki se glasi: Ko Osvobodilna fronta slovenskega naroda to odloča, jasno izjavlja, da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati v proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec koncev upropastilo samo Jugoslavijo. Osvobodilna fronta slovenskega naroda bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice.«¹⁶³ Proslava naj bi potekala v znaku globalne borbene solidarnosti z brati na jugu in v znaku zaostrenega boja proti fašističnim zatiralcem.¹⁶⁴

Zelo jasno in konkretno so slovenski narodni program razgrnile Temeljne točke Osvobodilne fronte, sprejete na 4. plenumu OF, v začetku novembra 1941:

»1. Proti okupatorju je treba začeti neizprosno akcijo.

2. Ta akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.

3. Stoječ na stališču naravne in usodne povezanosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.«¹⁶⁵

Temeljne točke Osvobodilne fronte so odprle možnosti ramišljanju in načrtovanju še bolj eksplicitnega nacionalnega programa, oziroma posebne deklaracije o slovenskem narodnem vprašanju in vprašanju jugo-

¹⁶² France Škerl, Jugoslovanska ideja pri Slovencih v dobi narodnoosvobodilnega boja do drugega zasedanja AVNOJ (dalje cit.: Škerl, Jugoslovanska ideja). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV/1974, str. 214).

¹⁶³ Slovenski poročevalec, št. 26, 22. november 1941.

¹⁶⁴ Prav tam.

¹⁶⁵ Dokumenti ..., knjiga 1, str. 255.

slovanske države. O takšnem namenu je sporočal CK KPS Centralnemu komiteju KPJ sredi decembra 1941: »... Izvršni odbor bo izdal Magno charto slovenskih pravic, kjer bo odkrito napadel Kreka in (jugoslovansko) londonsko vlado ter poudaril:

a) O svoji usodi, o zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam;

b) Slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije, itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve;

c) Naša narodna vojska raste iz slovenskih partizanskih oddelkov in Narodnih zaščit.«¹⁶⁶

Predlog deklaracije slovenskih narodnih pravic je v istem času sestavilo tudi vodstvo krščansko socialistične skupine v OF:¹⁶⁷

»Izhajajoč iz temeljnih točk, sprejetih na II. plenarni seji Slovenskega Narodnega osvobodilnega odbora, proglašajo Osvobodilna fronta slovenskega naroda naslednjo Deklaracijo slovenskih narodnih pravic:

Deklaracija, ki ima osem točk, govori najprej o slovenski narodni dozorelosti in jasni državno-pravni zavesti o suverenosti, ki si jo je pridobil slovenski narod v sedanjí borbi za narodni obstanek. Zategadelj je slovenska borbena narodna skupnost, ki jo predstavlja Osvobodilna fronta, izraz težnje po popolni slovenski osvoboditvi in združitvi in ne priznava in ne bo nikoli priznala imperialističnega in fašističnega razkosanja Slovenije, marveč se bo borila proti okupatorju. Deklaracija poudarja pomen slovenske partizanske vojske, ki bo »... slovensko ozemlje osvobodila in slovensko narodno suverenost tudi vnaprej branila«. Nato se sklicuje na pravico OF in slovenskega naroda »... do popolne narodne suverenosti v skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina«. Zadnji dve točki pa navajata naslednje:

»7. V tem smislu slovenski narod ali Osvobodilna fronta kot njegova današnja predstavница ne moreta niti od zunaj niti od znotraj sprejemati navodil, ki bi bila v nasprotju z dosedanjó slovensko narodno suverenostjo.

8. Suvereni slovenski narod stremi po novem, bratskem sožitju z ostalimi narodi Jugoslavije in vsemi južnimi Slovani. Poudarja pa, da kot narod, ki je upravičen in odločen do kraja vzpostaviti svojo narodno suverenost, v vsaki politični obliki sožitja za vse čase vztraja na načelno in praktično zajamčeni pravici do samoodločbe, ki vključuje pravico do odcepitve.«

Ob koncu leta 1941 je potrebno reči nekaj o narodnih programih političnih nasprotnikov Osvobodilne fronte. Ti nasprotniki so od poletja 1941 dalje pripravljali naslonitev na Dražo Mihailovića. Ta naslonitev je bila bolj propaganda, kot pa dejanska ali idejno sorodna. Kontrarevolu-

¹⁶⁶ Dokumenti, knjiga 1, str. 235.

¹⁶⁷ Dokument do sedaj ni bil znan, nahaja se v osebni zbirčini Edvarda Kocbeka – kopija pri avtorju.

cija v Sloveniji je rasla iz svojih družbenih, političnih in idejnih temeljev, ki so bili drugačni kot temelji, iz katerih je zraslo mihailovičevstvo v Srbiji. Slovenska kontrarevolucija ni postala njegov privesek, ker je rasla samostojno iz svojega družbenega položaja in je že v začetku pokazala mnogo svojih potez in jih izražala tudi v poznejšem času.¹⁶⁸

Program, ki ga je proklamiralo Mihailovičevo gibanje, je bil program skrajnega militarističnega krila velikosrbske buržoazije. Takega programa pa slovenske skupine, ki so se sicer naslonile na Dražo Mihailovića, niso sprejele. Naslonile so se na Mihailovića zaradi splošne jugoslovanske enotnosti, ki naj bi se obnovila na temeljih kapitalističnega gospodarstva, toda sočasno so bile proti unitarizmu in centralizmu. Vse skupine so se odločale za federalističen princip, celo stara JNS, kakor je pokazal sporazum med Kramarjem in Natlačenom septembra 1941.¹⁶⁹

Drugače je bilo z Osvobodilno fronto; tu je bil politični program in s tem narodni program vseh skupin, ki so bile v njej združene, popolnoma enoten, ker je bila OF od vsega začetka politično enoten organizem. Zato so posamezne izjave, ki so jih dajale posamezne politične skupine, vključene v OF, vedno izrečene v imenu Osvobodilne fronte.

V Osvobodilni fronti slovenskega naroda so bila že v začetku leta 1942 živa razmišljanja o ustvaritvi nekega skupnega političnega organa, ki je bil poleg Vrhovnega štaba partizanskih odredov politični predstavnik bojujočih se jugoslovanskih narodov v domovini. O tem priča odstavek iz Kidričevega pisma Centralnemu komiteju KPJ, 7. januarja 1942, v katerem pojasnjuje položaj v Sloveniji: »Za naš položaj v Sloveniji bi bilo izredno ugodno, če bi se na svobodnem teritoriju lahko čimprej vršila konferenca zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije . . . Konferenca naj bi bila v smislu enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti okupatorju. Z našega stališča gledano, bi bilo dobro, če bi se vzpostavil na tej konferenci Narodnoosvobodilni odbor . . . vse Jugoslavije.¹⁷⁰ Podobno zahtevo je junija 1942 izrazil v pismu Kardelju član vodstva sokolske skupine v OF Zoran Polič.¹⁷¹

Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je zelo zgodaj poskušalo postaviti jasno opredelitev meja bodoče Slovenije, kot enega osnovnih elementov slovenske državnosti. Prva opredelitev tega vprašanja je bila že v pozivu CK KPS na dan nemškega napada na Sovjetsko zvezo, 22. junija 1941, ko je bilo slovensko ljudstvo poklicano v boj do popolnega uničenja fašističnih napadalcev, » . . . dokler ne bo osvobojena zadnja ped slovenske zemlje od Jadranskega morja do severnih slovenskih predelov, od Koroške do Sotle . . .«¹⁷²

¹⁶⁸ France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941 (dalje cit.: Razvoj nasprotnikov OF). Zgodovinski časopis 1967, str. 192.

¹⁶⁹ Prav tam.

¹⁷⁰ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 1, str. 268.

¹⁷¹ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 153.

¹⁷² Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 1, str. 44–47.

Spomladi 1942 je Komunistična partija Slovenije, izzvana z očitki kontrarevolucije, da prodaja slovenski narod, podala precizno izjavo o slovenskih mejah. Izjava je bila kratka, toda popolnoma jasna, glasila se je: »Glede na klevete, ki jih trosijo sovražniki Partije, Osvobodilne fronte in popolne osvoboditve slovenskega naroda, izjavlja Centralni odbor KPS:

1. V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen.

2. Vprašanje pravičnih bodočih slovenskih mej ni vprašanje kavarniške in zakotniške politične licitacije, temveč vprašanje današnje oborožene borbe slovenskega naroda in dejanske krepitve slovenskega partizanstva, ki predstavlja z Narodno zaščito edino slovensko narodno vojsko.«¹⁷³

Takšno stališče o slovenskih mejah je bilo veliko širše kot npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega narodno-revolucionarnega gibanja, ki ga je izdalo partijsko vodstvo v tujini, in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino.¹⁷⁴

Komunistična partija Slovenije je nato še večkrat spregovorila o slovenskih mejah. Pomembna je izjava, namenjena partijskemu aktivu in predstavnikom posameznih skupin v vodstvu OF, ki jo je dal Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu v svojem uvodnem referatu 5. junija 1942. Poudaril je potrebo po enotnosti jugoslovanskih narodov, nastopil proti reakcionarnemu šovinističnemu sovraštvu proti italijanskemu in nemškemu ljudstvu, odbil klevete glede prodajanja Trsta, Maribora, Celovca in Gorice in glede vključevanja Slovencev v Podonavsko federacijo, ter ponovil načelno izjavo CK KPS o mejah z dne 1. maja 1942.¹⁷⁵

Za široko javnost prirejeno stališče KPS do tega vprašanja je pripravil v posebni brošuri konec leta 1942 Pavle Vilhar–Lovro Kuhar, in je imela velik učinek.¹⁷⁶ Utemeljevanje izjave slovenskih komunistov glede slovenskih meja je najti v Kardeljevem poročilu Titu z dne 14. decembra 1942, kjer pravi: Izjavo o mejah je slovensko vodstvo oblikovalo samostojno. Načelo združitve Slovencev ne glede na stare državne meje je bilo pri tem nesporno priznано izhodišče. CK KPS je dal to izjavo zavestno zato, da se obvaruje položaj in ugled KPS kot vodilnega nacionalnega dejavnika – CK KPS je dal to izjavo tudi zato, ker je bil prepričan, da so tako zastavljene meje pravilne tako s stališča pogledov marksizma-leninizma, kot tudi s stališča pravice vsakega naroda do samoodločbe.¹⁷⁷

Od sredine leta 1942 se pojavlja vrsta tudi teoretičnih programskih

¹⁷³ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 57.

¹⁷⁴ J. Pleterski, Osvobodilna fronta in Zedinjena Slovenija, str. 241.

¹⁷⁵ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 228–229.

¹⁷⁶ J. Pleterski, Osvobodilna fronta in zedinjena Slovenija, str. 242.

¹⁷⁷ Jesen 1942, str. 557–558.

razmišljanj o slovenskem narodnem vprašanju iz vrst pristašev Osvobodilne fronte. Med njimi je zanimiva daljša razprava Maksa Stermeckega julija 1942 v partijskem glasilu Delu »KPS in Jugoslavija«, verjetno napisan po naročilu CK KPS. Avtor je na stvaren, miren način razložil svoje misli in zavrnil očitke nasprotnikov na račun KPS. Orisal je značaj versajske Jugoslavije in njen polom zaradi nerešenega nacionalnega vprašanja. Branil je oborožen boj kot temelj akcije slovenskega naroda zoper okupatorja, češ, da samo oborožen boj množic zatiranega naroda, naslonjen na revolucionarna osvobodilna gibanja in perspektivo revolucionarnih sprememb predstavlja pot, ki bo prinesla resnično narodno osvoboditev. Opozoril je, da ljudstvo noče obnove take Jugoslavije, kakršna je bila, ker bi to pomenilo obnovo vsega tistega, kar je pretresalo staro državo in bi v prihodnosti privedlo še do usodnejših posledic. Toda odklanjanje stare Jugoslavije z vsemi njenimi protiljudskimi in narodno-zatiralskimi oznakami še ne pomeni zanikanja Jugoslavije sploh. Nasprotno. Boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je edini način za zблиžanje jugoslovanskih narodov in združitve v eno državno zvezo, ki je protiljudski elementi nikoli niso mogli doseči. Priznavanje pravice do samoodločbe bo odstranilo občutek narodne zapostavljenosti, ki je prej odtujeval Slovence drugim jugoslovanskim narodom, itd.¹⁷⁸

Sredi leta 1942 je izšel ciklostiran »Slovenski zbornik 1942«, v katerem je najti obilico zanimivih misli o slovenskem narodnem programu, o njegovih perspektivah, o novi slovenski družbi, o novi kulturi, o odnosu Slovencev do nove drugačne jugoslovanske države in o zunanjepolitični orientaciji slovenskega naroda. Pri zborniku so s svojimi prispevki sodelovali vidni voditelji Osvobodilne fronte, zlasti pa predstavniki v njej združenih slovenskih kulturnih delavcev. Poleg literarnih prispevkov: Otona Župančiča, Frana Albrechta in Mateja Bora so s svojimi publicističnimi članki sodelovali: Juš Jozak, Slovenskemu izobražencu; Ferdo Kozak, Narod je umrl – naj živi narod!; Edvard Kocbek, Narod in socialno osvobojenje; Boris Zihlerl, Dva mejnika v razvoju slovenske misli; Fran Zwitter, Zunanjepolitična orientacija Slovencev; Boris Kidrič, Vloga delavskega razreda in delovnega ljudstva v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju; Josip Vidmar, Na prelomu; Lojze Ude, Notranja fronta Slovenskega naroda in jugoslovanstvo; Prežihov Voranc-Lovro Kuhar, Za samoodločbo slovenskega naroda in Jože Zemljak, Misli o slovenskem mednarodno-političnem konceptu.

Tu bomo za primer citirali samo nekatere misli, ki jih običajno malokdaj omenjamo.

Tako je Juš Kozak zanimivo opredeljeval vlogo slovenske inteligence: »V boju za svobodo mora slovenska inteligenca hoditi z ljudstvom, premalo je občudovati njegovo tvornost jezika in jo romantično hvaliti. Ljudstvu je treba služiti in mu pripravljati bodočnost, da postane resnični

¹⁷⁸ »KPS in Jugoslavija«, Delo, julija 1942, štev. 4.

gospodar svoje zemlje z veliko voljo do življenja. Slovenska inteligenca se mora zavedati delovne skupnosti svojega naroda in človeštva.«¹⁷⁹

Za Zihlerla sta dva dogodka mejnika v razvoju slovenske misli, »... ki nekako oklepata celo stoletje političnega dozorevanja in dokončnega nacionalnega oblikovanja slovenskih narodov: leto 1848 z vseslovanskim kongresom v Pragi in leto 1941 z vseslovanskim mitingom v Moskvi. V teh dveh letnicah je hkrati obeležen razvoj slovenske misli od meglenega panslavizma do konkretne realne zamisli slovanskega sodelovanja, ki jo z vso nujnostjo terja veliko dogajanje naših dni.« Nato ocenjuje panslavizem in pravi: »Več kot naravno je, da so panslavizem odklanjali vsi resnično veliki duhovi med Slovani, od našega Prešerna preko ruskih in čeških zapadnjakov pa do Lenina in boljševikov. Odklanjali so ga v imenu prave vseslovanske svobode, zavedajoč se, da je moči to svobodo doseči le z notranjo sprostitevijo slovanskih narodov, s prebujanjem in s politično aktivizacijo širokih ljudskih množic...«; in nato zaključek: »Naše plamenice in vse obsegajoče stremljenje gre le za tem, da bi se mogli vsi slovanski, kakor tudi vsi drugi narodi mirno in svobodoljubno razvijati v okviru svojih držav. Odločno in trdno odklanjamo vsako misel panslavizma kot reakcionarne struje, nad vse sovražne visokim nalogam narodne enakopravnosti in narodnega razvoja vseh držav...«¹⁸⁰

Zanimiv je tudi Fran Zwitter, ki v svojem članku skicira slovensko zunanjepolitično orientacijo, in pravi: »... Za mali slovenski narod, ki bo pač tudi v bodoče sosed velikega nemškega in velikega italijanskega naroda, predstavlja edino trajno garancijo za narodni obstanek država, ki so se nanjo že v dobi carskega režima zaupno ozirale generacije naših prednikov in iz te tedaj še naivne vere črpale moralno moč v neenakem narodnem boju. Danes je ta država pred vsem svetom dokazala ne samo svojo vojaško moč, ampak tudi vso silo svojega socialnega reda in svojega pojmovanja narodnega načela. Slovenska ideja je dobila s tem novo vsebino. Jasno pa je, da je mogoče to misel za Slovence izvesti le, če se temu velikemu političnemu bloku pridružijo kot popolnoma enakopravni činitelji, ki so jim zagotovljene njihove posebnosti, ne samo vsi južnoslovanski narodi, ampak tudi Romuni in Madžari. Slovenija bi mogla v tem primeru postati vogelni kamen, kjer bi se ta blok stikal z Italijo in ločil Nemčijo od Sredozemskega morja. Smer Moskva–Budimpešta–Trst bi mogla postati glavna žila slovenskega prometa, kakor nekdanja smer Dunaj–Ljubljana–Trst in pozneje Pariz–Ljubljana–Beograd–Carigrad.«¹⁸¹

Takšno daljnovidno predvidevanje, ki ga je praksa v celoti potrdila, je sijajen rezultat lucidnih sklepanj, ki jih daje kritična presoja zgodovinskih tokov.

Lojze Ude se je v svojem članku »Notranja fronta slovenskega naroda in jugoslovanstvo« lotil te teme s prav izjemno iskrenostjo in samokritič-

¹⁷⁹ Slovenski zbornik 1942, str. 7.

¹⁸⁰ Prav tam, str. 19–20.

¹⁸¹ Prav tam, str. 26.

nostjo, brez zatiskanja oči pred bistvom slovenskega narodnega vprašanja. Udetova formulacija je ena najbolj poglobljenih in preciznih predstav slovenske narodne individualnosti in je neizprosno obračun z jugoslovanskim nacionalnim unitarizmom. Ude je zapisal: »... Za vsakega človeka je torej jasno, na prvi hip vsaj to, da nam ljudje, ki ne priznavajo, da smo Slovenci narod, odrekajo pravice samoodločbe in pravico do lastne državnosti. Dejansko pa je zadeva še bolj nevarna. Slovenci, ki ne priznavajo dejstva, da smo Slovenci narod, nosijo v sebi najnevarnejšo kal renegatstva, duhovno razpoloženje, da postanejo slovenski odpadniki, kolikor to nekateri že niso. Nobeno priznavanje neke slovenske regionalne kulturne individualnosti ne more, posebno v situaciji, v kateri danes smo (negotovost rešitve hrvaškega vprašanja, spor zaradi Bosne, nujnost, zanesti se, kar se tiče pomoči z juga, predvsem na lastne sile), duhovno ovirati Slovenca, da bi v sporu, v katerega ga zgodovina postavlja, ne odgovoril negativno za slovanstvo. Le Slovenec, ki odkrito, brezdvomno, brez pridržkov priznava, da smo Slovenci narod v popolnem pomenu besede, izpoveduje tudi vero, da imamo in moramo imeti Slovenci bodočnost prav kot Slovenci. Le Slovenec, ki se zaveda, da smo narod, je pripravljen za slovenstvo tudi delati in se boriti. Vsak drugačen odnos do slovenstva jemlje borbenemu delu vsak globlji smisel, ker je v najboljšem primeru le slovenstvo od preklica, le neka toleranca slovenstva, ne pa potrjevanja za bodočnost, na vse strani. Borben, odločen in dosleden nasproti nemštvu, italijanstvu in madžarstvu ne more biti tisti Slovenec, ki ni tak tudi nasproti protislovenskim tendencam s sicer sorodnega slovanskega juga. Notranjo slovensko fronto slabi vsakdo, ki si o tem ni na jasnem.«¹⁸²

Oktobra 1942, po prestani veliki italijanski ofenzivi in po sprejetju razveseljivih novic o partizanskih zmagah na jugoslovanskem jugu, je Osvobodilna fronta še intenzivirala izjave o svojem stališču do Jugoslavije. To je po drugi strani storila tudi zato, da bi parirala očitkom slovenske kontrarevolucije, da je OF protijugoslovanska.

Poglejmo si samo najbolj na kratko narodne programe slovenske kontrarevolucije, ko je bila v polnem razmahu. Vodilni poznavalec slovenske kontrarevolucije Boris Mlakar pravi o njih naslednje: »... Po pregledu vseh pomembnejših dokumentov, ki so omenjali svobodno, suvereno in združeno Slovenijo, moramo zaključiti, da pravzaprav nikjer ni šlo za načrte o pravi neodvisni slovenski državi. Videti je, da je v poudarjanju Slovenije šlo predvsem za svobodnejši izraz nekdanjih separatističnih ali avtonomističnih teženj, še bolj pa zato, da se prelicitira program OF, ki si je postavila za cilj doseči svobodno in Zedinjeno Slovenijo. Pri tem so se pretiravanja kazala predvsem v nezmernih in utopičnih teritorialnih zahtevah za to veliko Slovenijo. Uradno je Slovenska ljudska stranka že v svojem prvem programu, jeseni 1941, ki ga je posredovala tudi ministru Mihi Kreku v London, na prvem mestu zahte-

¹⁸² Prav tam, str. 39.

vala, na temelju narodnostnega načela, svobodno in samostojno Slovenijo' z vsem njej pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem. Izraz 'samostojna Slovenija' nas tu ne sme zavajati, kajti že v drugi točki istega programa stoji, da bo ta Slovenija enakopraven sestavni del obnovljene, razširjene in federativno urejene Kraljevine Jugoslavije itd. Četrta točka pa izraža celo interes, da se Jugoslavija združi z Bolgarijo in tako velika Jugoslavija postane hrbtenica bodoče Balkanske unije¹⁸³.

Lahko rečemo, da je bil to program, ki se ga je SLS v glavnem držala do konca, čeprav je morala v pogajanjih z liberalci popustiti toliko, da je program samostojne Slovenije prišel šele na drugo mesto. Tak kompromis je obveljal tudi v skupnem programu kontrarevolucionarne Slovenske zaveze spomladi 1942.¹⁸⁴

Takšno »popušcanje« je izzvalo proteste druge skupine iz klerikalnega tabora, to je Stražarjev, ki se jim tudi pripisuje prizadevanja za samostojno Slovenijo. Res so bili ti učenci dr. Lamberta Ehrlicha, fanatični protikomunisti, najbolj samoslovenski, vendar je tudi pri njih videti, da niso resno računali s tem, da bi bila Slovenija popolnoma samostojna država. V njihovi koncepciji morajo Slovenci kot samostojen, suveren narod najprej sestaviti svoje ozemeljske zahteve, ter šele nato s tega vidika ugotoviti tiste širše politične in gospodarske okvire, v katere se želi v lastnih stvareh suverena slovenska država prostovoljno vključiti. Ob tem so Stražarji zahtevali za Slovenijo meje na Tilmentu, na Visokih Turah ter hkrati izražali šovinistična stališča do sosednih Italijanov in Avstrijcev. To pa jih ni oviralo, da ne bi v praksi sodelovali z italijanskim in nemškim okupatorjem.¹⁸⁵

Kot enega glavnih ciljev je njihov program postavljajl izrinjanje nemškega vpliva iz srednje Evrope, kjer bi po njihovem absolutno morali prevladovati Slovani. Po Stražarskem mnenju je za Slovence prvenstvenega pomena, da dobijo ozemeljsko zvezo s severnimi Slovani, s katerimi morajo stopiti tudi v državno zvezo.¹⁸⁶

Oktobra 1942 je, kot smo že omenili, Slovenski poročevalec v posebni izdaji prinesel daljši članek »Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija«. Iz tega reprezentativnega članka je moč jasno videti, kakšno je bilo stališče vodstva OF do Jugoslavije v tem odločilnem trenutku, ko se je razmišljalo o ustanovitvi AVNOJ.

Poglejmo si to opredelitev: »Osvobodilni fronti slovenskega naroda kaj radi očitajo, da je 'proti Jugoslaviji'. Svoje natolcevanje skušajo opirati na dejstvo, da je OF brezobzirno razkrinkala napake stare versajske Jugoslavije . . . Mar je kritika stare Jugoslavije v resnici 'protijugoslovanska'? Končno: mar je spoznanje, da si mora sleherni narod priboriti svojo

¹⁸³ Boris Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941–1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja; XXII, 1982, str. 214.

¹⁸⁴ Prav tam.

¹⁸⁵ Prav tam, str. 215.

¹⁸⁶ Prav tam, str. 218.

popolno nacionalno svobodo, če se hoče združiti z bratskimi narodi v enakopravno skupnost – protijugoslovansko? Osvobodilna fronta sme danes s ponosom naglasiti, da ni postavljala svojega slovenskega programa nikoli v nasprotje z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravici slehernega naroda do samoodločbe. Še več, Osvobodilna fronta sme trditi, da je edina na Slovenskem programatično in praktično pokazala pot, kako je mogoče prioriti slovenskemu narodu njegove suverene narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče svobodno sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo. Kar se tiče borbene poti Osvobodilne fronte, je ta pot edina, ki dejansko ustvarja pogoje za novo Jugoslavijo. Če je velikosrbska hegemonija v stari Jugoslaviji razbijala slogo in enotnost južnoslovanskih narodov, tedaj jo skupna partizanska borba proti fašističnim imperialistom in okupatorjem kuje na novih temeljih, na temeljih skupnih borbenih nastopov, za katere prelivajo svojo kri tako srbski kakor slovenski, hrvaški in črnogorski partizani. Narodnoosvobodilna partizanska in prostovoljska vojska Jugoslavije, ki ji poveljuje skupni vrhovni štab, je najpristnejša vez med narodi Jugoslavije, kar jih je kdaj bilo. Trditi smemo, popolna zmaga narodnoosvobodilne partizanske vojske Jugoslavije je hkrati jamstvo in pogoj za nastanek ter zmago nove Jugoslavije. Partizansko gibanje jugoslovanskih narodov združuje v najvišjem in najčistejšem pomenu besede načelo samoodločbe z voljo trdno preizkušenih narodov Jugoslavije po slogi, enotnosti in skupnem sožitju. V tem smislu sme in mora Osvobodilna fronta zapisati na svoj prapor: *Svobodna in združena Slovenija v svobodni, na narodni enakopravnosti temelječi Jugoslaviji*.¹⁸⁷

Ustanovitev AVNOJ 26. novembra 1942 in njegova resolucija sta postavila že prve konkretne oblike politične in, moramo reči, tudi že državne povezave jugoslovanskih narodov. Nova jugoslovanska država je vstala iz osvobodilne borbe jugoslovanskih narodov, ki so se čutili usodno povezani in so hoteli to usodno povezanost ohraniti, toda v novi, demokratičnejši, enakopravni državni zvezi. V Izvršnem odboru OF so bile po prvi vesti o ustanovitvi AVNOJ, 12. decembra 1942 živahne razprave o pomenu zasedanja, ki se ga Slovenci zaradi sovražnikove ofenzive niso udeležili. Sklep IO OF je bil, »da slovenski narod v obliki Osvobodilne fronte pristopa k AVNOJ-u v Bihaću, ne da bi s tem prejudiciral državno-pravno voljo slovenskega naroda, ki se bo glede narodne suverenosti izrazil v prvih svobodnih volitvah.«¹⁸⁸

Izvršni odbor je izdal o ustanovitvi AVNOJ posebni Komunique, v katerem je pojasnil, zakaj predstavniki Slovencev temu zasedanju niso prisostvovali, in izjavil naslednje: »... Toda ne glede na to se IO v imenu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v celoti strinja s splošno smerjo

¹⁸⁷ Slovenski poročevalec, oktober 1942, posebna izdaja.

¹⁸⁸ Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 299.

tega zbora in bo v kratkem tudi določil svoje delegate za avnojske organe«. Nato pa je povedal, kaj misli o AVNOJ: »V Bihaću so bili začrtani prvi obrisi nove demokratične Jugoslavije, ljudske Jugoslavije, domovine svobodnih in enakopravnih narodov. V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo stopil kakor leta 1918 kot narod brez zaslug in brez pravic, kot narod, ki so mu drugi kovali usodo in ustave. Slovenski narod je svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel k skupni osvobodilni stvari toliko, kakor le redkokateri narod v Evropi. V novo Jugoslavijo bo zato *Svobodna in Združena Slovenija* od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam«. ¹⁸⁹

Izjave in članki, ki so bili na Slovenskem napisani v zvezi z zasedanjem AVNOJ v Bihaću, so kazali na njegov pomen tudi za Slovence. Pravzaprav lahko rečemo, da je življenje na Slovenskem po zasedanju v Bihaću teklo v njegovem znamenju. Ko je ob drugi obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte izvršni odbor pošiljal na razne strani pozdrave, je poslal pozdrav tudi AVNOJ-u. V njem mu je izrekel soglasje z besedami: »Osvobodilno fronto slovenskega naroda od vsega začetka vodijo ista načela, ki so izražena v zgodovinskem proglasu Antifašističnega sveta narodnega osvobojenja Jugoslavije. Mi smo ta proglas sprejeli kot poročstvo za srečno in svobodno bodočnost narodov Jugoslavije. V njem imamo Slovenci najtrdnejšo oporo v našem težkem zgodovinskem boju proti okupatorjem in belogardističnim izdajalcem, v boju, v katerem moramo doseči osvoboditev vse naše dolga stoletja zaslužnjene zemlje. Ob vaši strani se bomo borili za uresničenje tega stoletnega sna slovenskega naroda, za zmagoslavje naše svete domovinske stvari.« ¹⁹⁰

Sredi leta 1943 je Boris Kidrič dal navodilo, da je treba v Slovenskem poročevalcu prebiti ozke slovenske okvirje in bolj sistematično poudarjati Jugoslavijo. V tem smislu je potem sledila vrsta člankov. ¹⁹¹ Najprej je Slovenski poročevalec ob ustanovitvi ZAVNOH-a posvetil posebno številko Hrvatom; v njej je Edvard Kocbek izrazil posebno veselje nad sodelovanjem hrvatskega naroda v osvobodilnem boju: »Veselimo se zato, ker je danes hrvaški narod vojaško in politično organiziran v istem duhu boja, demokratičnih načel in narodne enakopravnosti, ki danes prepaja slovenski narod sam. Veselimo se zato, ker se poleg vojaškega sodelovanja krepi med Slovenci in Hrvati tudi politično sodelovanje, ki je neprestana želja vseh naših velikih duhov in ljudskih množic in po krivdi dosedanjih politikov nikoli ni prišlo do njega.« ¹⁹²

Boris Kidrič je v tem duhu napisal za Slovenski poročevalec članek (Slovensko narodno zastopstvo novega kova«. V njem je govoril o razliki med staro predaprilsko Jugoslavijo, ki ni bila sposobna obrambe svojih

¹⁸⁹ Slovenski poročevalec, posebna izdaja, december 1942.

¹⁹⁰ Slovenski poročevalec, šte. 9, 27. IV. 1943.

¹⁹¹ France Škerl, Jugoslovanska ideja pri Slovencih, str. 227.

¹⁹² Zgodovinski dan hrvatskega naroda, Slovenski poročevalec, šte. 14/15, julij 1943.

narodov, in pa med novo demokratično, na narodni enakopravnosti temelječo Jugoslavijo, ki raste iz narodnoosvobodilnega boja južnoslovenskih narodov. Med bistvene razlike med staro in novo Jugoslavijo spada po njegovem razlika med slovenskim zastopstvom v predaprilski Jugoslaviji in zastopstvom v Izvršnem odboru AVNOJ, kjer Slovence zastopajo Edvard Kardelj, Edvard Kocbek in Josip Rus. Nato je Kidrič kratko predstavil vse tri slovenske zastopnike. Svoj članek je zaključil z mislijo: »V tem je ena izmed osnovnih jamstev, da bo nova Jugoslavija združevala pravico slovenskega naroda s plemenitim stremljenjem vseh južnoslovenskih narodov po njihovem sožitju in skupni demokratični domovini.«¹⁹³

Jugoslovansko smer v uvodnikih v Slovenskem poročevalcu je nadaljeval Edvard Kocbek z jedernatim člankom »Svobodna Slovenija v enakopravni Jugoslaviji«. Za izhodišče mu je dejstvo, da pri Slovencih jugoslovanska državna ideja z razkosanjem Jugoslavije aprila 1941 ni umrla, temveč je nasprotno oživela z novo življenjsko silo. Slovenci so se tedaj zavedli naravne in usodne skupnosti vseh jugoslovanskih narodov, spoznali so, da je ta ideja globoko vcepljena vanje in da spada k političnemu bistvu njihovega narodnega življenja. Jugoslovanska ideja je bila torej že vodilna državna ideja tudi za slovenski narod. »... V osvobodilnem boju južnoslovenskih narodov se vežeta in skladata težnja po narodni samostojnosti in težnja po jugoslovanski državni skupnosti. Načelo samoodločbe narodov in jugoslovanska ideja se dopolnjujeta in vzajemno podpirata.«¹⁹⁴ To posrečeno Kocbekovo formulacijo bi mogli imenovati kar najbolj točna in precizna definicija nacionalne politike slovenske Osvobodilne fronte in vsega osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov.

Za Kocbekom so jugoslovansko orientacijo propagirali še Zoran Polič, Tone Fajfar in drugi. O jasnem nacionalnem programu in hotenju slovenske Osvobodilne fronte govori proglas njenega Vrhovnega plenuma 16. septembra 1943, teden dni po kapitulaciji Italije, o »priklučitvi slovenskega Primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji.«¹⁹⁵

Velika manifestacija slovenskega narodnega programa in njegovega udejanjanja je zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Za ta velik zbor odposlancev bojujočega se naroda, okoli 650, se je slovensko narodnoosvobodilno vodstvo odločilo v prepričanju, da je potrebno še pred dokončno osvoboditvijo domovine jasno postaviti nekatere bistvene politične določnice, to je npr. vprašanje demokratične izvolitve slovenskega narodnega zastopstva, potrditev dotedanje politične poti, razglasitev slovenske državnosti in vključitev v federacijo jugoslovanskih narodov. Zbor odposlancev, ki je bil po številčnosti in jasnosti političnih opredelitev nekaj edinstvenega v okviru osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov in tudi v Evropi, je potekal v duhu izreka velikega

¹⁹³ Slovenski poročevalec, 15. avgust 1943.

¹⁹⁴ Slovenski poročevalec, št. 16, 25. avgust 1943.

¹⁹⁵ Slovenski poročevalec, št. 18, 17. september 1943.

slovenskega pisatelja in narodnega vidca Ivana Cankarja: »Narod si bo pisal sodbo sam«. Voditelj Osvobodilne fronte Boris Kidrič pa je v svojem referatu s Cankarjevim izrekom definiral, kdo vodi usodo slovenskega naroda: »Na tvojih plečih, na plečih slovenskega delavca, delavca proletarca sloni usoda slovenskega naroda, naroda proletarca – če hočemo Slovenci v teh težkih časih in okoliščinah izvojevati zmago«. ¹⁹⁶ Predsednik IOOF Josip Vidmar je tej intonaciji dodal še prepričanje v veliki smoter slovenskega osvobodilnega boja: »V svobodno in združeno Slovenijo v svobodni in demokratični Jugoslaviji.« ¹⁹⁷

Med elementi, ki so jih nanovo poudarili v slovenskem narodnem programu na Kočevskem zboru, so bili predvsem vrednost narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, kot vojske vseh narodov, in načelo federativne ureditve nove Jugoslavije.

O prvem elementu je govoril Boris Kidrič, ki je dejal, da je bila Titova zamisel od vsega začetka narodnoosvobodilne borbe snovanje narodnoosvobodilne vojske Slovenije, Srbije, Črne Gore . . . Hrvatske. »Ta vojska, ki ji poveljuje naš rodni tovariš Tito, je zares vojska narodov Jugoslavije. To ni vojska enega naroda, to je vojska vseh južnoslovanskih narodov, to je vojska Jugoslavije.« ¹⁹⁸

Drugi element je v svojem govoru razčlenjeval Edvard Kardelj: » . . . In še o nekem principu je danes treba glasno govoriti. Iz Londona nam stalno govore: po okupatorjevem zlomu bo slovenski narod svoboden, toda vprašanje federacije se še ne more postaviti na dnevni red, ker je prezgodaj. Kako bomo to federacijo uredili, pravi licemerna gospoda v Londonu, se bo odločalo po vojni. Kakšno bi bilo tako odločanje po vojni, o tem nam govori dejstvo, da se ta reakcionarna gospoda v Londonu doslej nikakor ni mogla niti sama med seboj sporazumeti. Mi v teh stvareh ne dopuščamo nikakršnega slepomišljenja in nikakega dvoma več. Slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več, in da bo ves slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem ni nobenega dvoma več. Če pa londonska gospoda o tem še dvomi, potem ji moramo povedati, da smo mi že razčistili račune v tem pogledu, in sicer v bratskem sporazumu z vsemi drugimi bratskimi narodi Jugoslavije. Naša aktivnost se gradi na principu pravice do samoodločbe, na enakopravnosti v tej skupni južnoslovanski domovini.« ¹⁹⁹

Ob Kidričevem in Kardeljevem nastopu na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju moramo glede novih elementov, ki sta o njih razpravljala, reči, da so bili precejšen korak naprej od nekaterih zgolj načelnih deklaracij, ki smo jih tolikokrat imeli priložnost slišati na prejšnji

¹⁹⁶ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Dokumenti, Ljubljana 1953, str. 47 in 49.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 18.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 61.

¹⁹⁹ Prav tam, str. 77.

stopnji razvoja. Novi elementi so bili bolj konkretni kakor dotedanji, pa čeprav še vedno niso vseh zadovoljili. Vsak od njih je imel daljšo zgodovino, pravzaprav so vsi izhajali še od prvih začetkov osvobodilnega boja, čeprav se o njih saj javno ni dosti govorilo. Po svojem bistvu so bili vsi novi elementi po svoji vsebini tudi v nasprotju z elementi, na katerih je slonela stara Jugoslavija.²⁰⁰ Kočevski zbor je v svojem zaključnem razglasu povedal nekaj misli, ki jasno razgrinjajo narodni program Osvobodilne fronte, njeno optimistično vero o svobodni perspektivi za slovenski narodni razvoj v povojnem obdobju, ko bo zlomljen fašizem; v proglasu je med drugim rečeno: »Slovenci in Slovenke! Ko končujemo zasedanje tega zbora, izražamo pred svojim narodom in pred vsem svetom svoje trdno prepričanje, da je slovenski narod na varnem in gotovem potu v svobodo, da se pred njim vedno jasneje razgrinjajo pogledi na svetlo prihodnost in da se v našem srcu in umu potrjuje pravilnost osvobodilne poti . . . Napolnjeni z neizmerno vero v pravilnost dosedanjega in bodočega razvoja izražamo pred svojimi sonarodnjaki in pred vsem svetom, da je slovenski narod prvič v svoji dolgi zgodovini vzel krmilo svoje usode v lastne roke. Kot prvi svobodno izvoljeni odposlanci, izbrani sredi najhujšega boja za narodni obstanek, izpovedujemo v imenu vsega borečega se ljudstva, da je slovenski narod danes končno veljavno stopil v krog suverenih narodov. Ugotavljamo, da slovenski narod v tem uveljavljanju svojih življenjskih pravic ravna v popolnem skladu z vsemi zgodovinskimi in naravnimi izrazi svojega duha, z resnično vsebino demokratičnih načel in z osvobodilnimi težnjami človeštva. Slovesno odobravamo, da je Izvršni odbor OF v imenu suverenega slovenskega naroda stopil v AVNOJ, ki družijo vse južnoslovansko narodnoosvobodilno gibanje v tesno politično skupnost z namenom graditi novo Jugoslavijo«.²⁰¹

Po končanem kočevskem zboru odposlancev je v Sloveniji še nekaj časa ostala delegacija jugoslovanskih narodov na čelu s predsednikom AVNOJ dr. Ivanom Ribarjem. Ta delegacija je imela intenzivne in zanimive razgovore z vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda na čelu s Kidričem in Vidmarjem (Kardelj je takoj po zboru odšel v Vrhovni štab) o konkretni obliki bodoče jugoslovanske države. Razglabljali so o vprašanju, koliko federativna naj bo bodoča Jugoslavija in kako naj se v njej izraža suverenost posameznih narodov. Drugače rečeno, obravnavali so problem, ali naj bo Jugoslavija konfederativna zveza držav ali zvezna država. Prevladovalo je mnenje, naj bo to zvezna država, pri čemer je s svojim pragmatičnim političnim čutom imel velike zasluge Boris Kidrič. Zaključki, kakršni so bili izoblikovani v teh razgovorih, so bili v bistvu temelj za kasnejše sklepe II. zasedanja AVNOJ o federativni Jugoslaviji.

Ko je po končanem II. zasedanju AVNOJ maršal Josip Broz-Tito

²⁰⁰ France Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 233.

²⁰¹ *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, uredil Makso Šnuderl, Ljubljana 1949, str. 103–104.

posebej sprejel slovensko delegacijo na zasedanju, je izrekel Slovencem priznanje za njihovo tako zgodnjo odločitev za Jugoslavijo, se pravi že v začetku narodnoosvobodilnega boja, ki je v mnogočem omogočila nastanek nove Jugoslavije. Ob tem pa je izrazil pomembno misel, da je trenutni državni in vojaški centralizem nove Jugoslavije maksimum le-tega, ker je pač potreben zaradi nalog narodnoosvobodilnega boja. Ves razvoj jugoslovenske države po osvoboditvi pa bo šel v smer vse večje federalizacije in samoodločbe narodov.²⁰²

Po končanem II. zasedanju AVNOJ so sredstva obveščanja Osvobodilne fronte polna navdušenja nad novo Jugoslavijo in nad ostalimi jugoslovanskimi narodi, pri katerih opažajo pravega duha bratstva in enotnosti. Članki prav pozivajo na zgledovanje pri južnoslovanskih narodih, posebej kar se tiče bratstva in edinstva, požrtvovalnosti in borbenosti.

Izjava Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju 19. 2. 1944 o potrditvi dela slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ-a je poudarila še enkrat slovensko narodno suverenost v okviru federativne Jugoslavije. Delegacija je razglašala: »Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvatske, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno po lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, pa tudi združitve z drugimi narodi. Zavedajoč se, da so v demokratični in federativni Jugoslaviji zajamčene slovenskemu narodu vse pravice, ki mu pripadajo kot svobodnemu narodu, se SNOS kot najvišje zakonodajno in izvršno telo slovenske narodne oblasti v imenu slovenskega naroda zavezuje, da bo slovenski narod častno izvršil obveze, ki izhajajo iz njegove pripadnosti federativni Jugoslaviji na čelu z Nacionalnim Komitejem Osvoboditve Jugoslavije.«²⁰³

Črnomeljsko zasedanje SNOS in njegove zaključke ter deklaracijo je najboljši poznavalec razvoja slovenske državnosti Makso Šnuderl takole ocenil: V Črnomlju je bil uzakonjen federativni odnos slovenskega naroda z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Do tedaj je slovenska državnost nastajala na načelu samoodločbe z odločitvijo za združitev z drugimi jugoslovanskimi narodi v skupno federativno državo. Izjava Kočevskega zbora je bila glede federacije državnopravno še enostranska deklaracija, ker je federacija v državnopravnem pogledu dvostranska pogodba, a od drugih narodov glede tega še ni bilo pravih deklaracij. Dejansko in pravno pa je federativni odnos že živel, deloval in učinkoval v enotni vojski, v enotni borbi, v skladnosti nastajanja in funkcioniranja ljudske oblasti. Delegati vseh narodov so v AVNOJ-u uzakonili princip federacije s stališča državnega prava, da se Jugoslavija gradi in se bo gradila po federativnem načelu. S tem se je federacija gradila, toda zgradila se bo formalno, ko

²⁰² S. Nešović, AVNOJ in stvaranje Jugoslavije, Bg., 1983, str. 527.

²⁰³ Dokumenti o razvoju ljudske oblasti, str. 135.

bodo posamezne nacionalne države nastale in pravno obvezno stopile v federativne odnose med seboj in glede na AVNOJ kot skupni zvezni organ, ki predstavlja njihovo skupnost kot zvezno državo Jugoslavijo.²⁰⁴

Meritoren komentar k izgradnji federativnih odnosov v jugoslovanski državi je dal Boris Kidrič v svojem članku »O osnovnih značilnostih v graditvi demokratične in federativne Jugoslavije« v začetku poletja 1944 v Ljudski pravici, kjer je zapisal: »Za nastanek in graditev nove, demokratične in federativne Jugoslavije pa je v nasprotju s formalnimi in abstraktnimi državnopravnimi teorijami značilno prav to, da se je v praksi in v popolnem soglasju s sklepi zgodovinskega drugega zasedanja AVNOJ porodil resnični tip federacije z vsemi njenimi potrebnimi lastnostmi: po eni plati dejanska enakopravnost narodov in jamstvo za njihov kar najpopolnejši nacionalen razvoj, vštevši lastno državnost, po drugi strani pa močna državna celota zvezne države, enotno in učinkovito vodene, z rastočim ugledom doma ter v inozemstvu«. ²⁰⁵

Kidrič je razložil, da je takšna federacija zgrajena samo na narodnoosvobodilni borbi elementarnih ljudskih sil. Izrazil je trdno prepričanje, da je ta boj moral nujno »poroditi že v samem sebi dovršeni zarodek demokratične in federativne Jugoslavije – namreč zvezne države, ki je napravila po eni plati dokončno križ čez vso hegemonistično preteklost, zagotovila narodom popolno enakopravnost in graditev lastne državnosti, po drugi strani pa skovala bratstvo med narodi ter se začela z vse večjim zamahom razvijati v močno, enotno in učinkovito vodeno državno celoto.«²⁰⁶ Kidrič je tudi razložil, kaj pomeni zanj ta *dovršeni* zarodek demokratične in federativne države: »Osnovno načelo resnične federacije, načelo namreč, da vsaka federalna enota prepušča del svoje suverenosti v korist skupne suverenosti vse države, ne da bi pri tem izgubila lastno državnost.«²⁰⁷ Izrazil je tudi prepričanje, da bosta takšen federalizem in ljudska demokracija doprinesla »... k zbližanju jugoslovanskih narodov – ta proces zbližanja pa ni v nobenem nasprotju s prebujanjem vseh pozitivnih nacionalnih sil slehernega naroda posebej.«²⁰⁸

Podobno navdušeno o bratski slogi jugoslovanskih narodov je govoril tudi Edvard Kocbek v svojem govoru na zborovanju Slovencev 19. novembra 1944 v Beogradu: »Slovenski narodni koncept se ni omejil samo na slovenstvo. Slovenski pogum ni obstajal le v tem, da je sredi okupatorjevega obroča dvignil klic po zedinjeni in svobodni Sloveniji, ampak tudi v tem, da je v času najtemnejših odnosov med Srbi in Hrvati v letu 1941 zaklical po novi bratski Jugoslaviji . . . Nikoli se ne sme pozabiti, da so Slovenci po zlomu versajske Jugoslavije prvi zahrepeneli po novi bratski in enakopravni Jugoslaviji. Mi smo vedeli, da svobodne Slovenije ni brez

²⁰⁴ Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti*, Ljubljana 1950, str. 310.

²⁰⁵ B. Kidrič, *Zbrano delo II*, Ljubljana 1978, str. 111.

²⁰⁶ Prav tam, str. 112.

²⁰⁷ Prav tam, str. 113.

²⁰⁸ Prav tam.

svobodne Jugoslavije. Imeli smo pogum, da smo pred Srbi, Hrvati in pred vsem svetom rekli, da hočemo slogo in svobodo vseh bratskih narodov. To nam je narekovala prava narodna zavest in jasen pogled v bodočnost.»²⁰⁹ Iz Kocbekovega govora jasno odsevata dva poudarka: absolutna povezanost svobodne Slovenije z novo Jugoslavijo, in trditev, da smo se Slovenci prvi med jugoslovanskimi narodi odločili za novo Jugoslavijo.

Prepričanje, da sta najtesnejša zveza in preplet zedinjene svobodne Slovenije in federativne Jugoslavije vira novih nezlomljivih moči za razvoj jugoslovanskih narodov, je bilo glavno obeležje razpoloženja na največjih političnih manifestacijah v Sloveniji ob osvoboditvi – tako 5. maja v Ajdovščini ob ustanovitvi slovenske narodne vlade kot tudi 10. maja ob prihodu te vlade v osvobojeno Ljubljano.

V Ajdovščini je o tem spregovoril E. Kardelj: »Sestava narodne vlade Slovenije zaključuje prvo razdobje v izgradnji Demokratične federativne Jugoslavije. Vse federalne enote naše državne skupnosti so že postavile svoje narodne vlade. S tem je še enkrat jasno potrjeno, da se v novi Jugoslaviji besede ne ločijo od dela. Uresničuje se ena osnovnih zahtev osvobodilne borbe naših narodov, pravica na samoodločbo slehernega naroda, enakopravnost vseh narodov Jugoslavije. Rešeno je brez dolgotrajnih pogajanj, v bratskem sporazumu in soglasju vseh narodov Jugoslavije, vprašanje, ki je neprestano pretresalo staro Jugoslavijo in ki so ga njeni protiljudski režimi zaman poskušali spraviti s sveta. Nova Jugoslavija ga je rešila v teku borbe proti fašističnemu okupatorju – ne samo, da ga je rešila, ampak je ta rešitev postala tudi temelj nove Jugoslavije in vir njene nezlomljive notranje moči.«²¹⁰

Veliko zbrano množico, ki je na Kongresnem trgu v Ljubljani pričakala osvoboditelje, je nagovoril predsednik slovenske vlade. V njegovem navdušujočem nagovoru, ki izraža veselje nad svobodo, veselje nad herojsko Ljubljano, ki izraža zahvalo borbenemu slovenskemu ljudstvu, njegovi partizanski vojski, jugoslovanski armadi in njenemu komandantu Titu ter pomoči sovjetskih narodov in njihove rdeče armade, spregovori tudi nekaj misli, ki jih moremo imenovati slovenski narodni program ob slovenski osvoboditvi: »Če je lahko slovenski narod zmagal, se mora zahvaliti samo dejstvu, da se je boril skupno z drugimi narodi Jugoslavije, da se je povezal na življenje in smrt z drugimi narodi Jugoslavije. Vse kar danes predstavlja nova Jugoslavija, je prav tako slovensko, kakor hrvatsko, srbsko, makedonsko in črnogorsko. Nova Jugoslavija je resnično jugoslovansko bratstvo, nova Jugoslavija je zares Jugoslavija prvič v zgodovini. Brez te Jugoslavije, ki je znala skovati bratstvo vseh narodov, mi danes ne bi imeli svobodnega slovenskega Primorja, ne bi imeli Gorice, ne Trsta in Tržiča. Slovensko Primorje, Trst, Gorico in Tržič je osvobodila jugoslovanska armada kot najvidnejša, najučinkovitejša, najplemenitejša manifestacija našega bratstva.«²¹¹

²⁰⁹ Tiskan govor E. Kocbeka.

²¹⁰ E. Kardelj, Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, str. 453.

Te misli so bile izrečene v trenutku, ko je bilo osvobojeno in združeno vse slovensko etnično ozemlje, ko je bil za trenutek realiziran stoletni slovenski program Zedinjena Slovenija. Verjetno je, da je bila v tistih osvobodilnih dneh ogromna večina Slovencev resnično globoko in iskreno prepričana v isto, kakor njen partizanski voditelj Boris Kidrič o resnični dokončni narodni osvoboditvi in o federativni jugoslovanski državi kot najboljši rešitvi in zagotovitvi slovenske narodne svobode v prihodnosti. Kako se je v federativni Jugoslaviji uveljavljala slovenska svoboda in razvijal narodni program, pa bi mogla pojasniti posebna nova študija.

²¹¹ Slovenski poročevalec, 11. maja 1945.